

บทที่ ๓

พัฒนาการความรับผิดชอบต่อสังคมขององค์กรธุรกิจในมุมมองทางพระพุทธศาสนา

องค์กรธุรกิจที่ดีควรคำนึงถึงผลกระทบต่อสังคมและสิ่งแวดล้อมควบคู่กับการดำเนินงานที่มีประสิทธิภาพ ถือเป็นความรับผิดชอบต่อสังคมที่องค์กรธุรกิจควรกระทำอย่างยิ่ง หากธุรกิจมีส่วนในการเบียดเบียนทำลายสังคมแล้ว ท้ายที่สุดธุรกิจ (ที่เป็นส่วนหนึ่งของสังคม) ย่อมจะดำรงอยู่ในสังคมไม่ได้เช่นเดียวกัน เพราะสังคมและธุรกิจต่างพึ่งพาอาศัยกัน การสร้างความสมดุลในผลประโยชน์แก่ทุกฝ่ายจะทำให้สามารถอยู่ร่วมกันได้ด้วยดี ด้วยเหตุนี้ภาคธุรกิจจึงให้ความสนใจและดำเนินงานตามแนวทางของซีเอสอาร์กันมากขึ้นดังปรากฏในปัจจุบัน ในบทนี้จะกล่าวถึงพัฒนาการของแนวคิดดังกล่าวในมุมมองทางพระพุทธศาสนาว่าพระพุทธศาสนามีทัศนะและหลักการเกี่ยวกับแนวคิดนี้อย่างไรบ้าง โดยแบ่งเป็นประเด็นต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

๓.๑ ความเป็นมาและพัฒนาการความรับผิดชอบต่อสังคมขององค์กรธุรกิจในมุมมองทางพระพุทธศาสนา

ลักษณะที่สำคัญประการหนึ่งของพระพุทธศาสนาคือมีความเป็นทางสายกลางทั้งที่เป็นหลักความจริงที่เป็นกลางตามธรรมชาติ เรียกว่า มัชฌิมนิพพาน (ธรรมที่เป็นกลาง) และข้อปฏิบัติที่เป็นกลางตามกฎธรรมชาติ เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา (ทางสายกลาง) มัชฌิมนิพพานได้แก่ปัจจุสมุปบาท หรือเรียกว่า อิทัปปัจจยตา ซึ่งเป็นหลักธรรมที่แสดงความเป็นจริงกลาง ๆ ตามเหตุปัจจัยหรือเป็นกลางอยู่ตามสภาวะของมัน สิ่งทั้งหลายนั้นอิงอาศัยซึ่งกันและกันเป็นไปตามเหตุปัจจัย เหตุปัจจัยทำให้เกิดขึ้น ผลจะเป็นอย่างไรก็เป็นไปตามเหตุปัจจัยนั้น สิ่งทั้งหลายมีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน มิใช่ดำรงอยู่โดยลำพังตัวมันเอง^๑ ส่วนมัชฌิมาปฏิปทาได้แก่ มรรคมีองค์ ๘ ซึ่งเป็นข้อปฏิบัติที่เป็นกลาง ๆ ไม่ถึงเกินไป ไม่หย่อนเกินไป ไม่มากเกินไป ไม่น้อยเกินไป แต่ “พอดี” ที่จะนำไปสู่จุดหมายแห่งความมีชีวิตที่ดีงาม^๒ ดังปรากฏในสมัยพุทธกาล ภายหลังจากที่เจ้าชายสิทธัตถะสละราชสมบัติและออกบวชเพื่อค้นทางหนทางแห่งการหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวง พระองค์ทรงบำเพ็ญเพียรอย่างเอาชีวิตเป็นเดิมพันจนกระทั่งได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าและได้ทรงประกาศธรรมแก่ภิกษุปัญจวัคคีย์เป็นปฐมเทศนา

^๑ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), ลักษณะแห่งพระพุทธศาสนา, พิมพ์ครั้งที่ ๑๖, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท พิมพ์สวย จำกัด, ๒๕๕๐), หน้า ๑๑.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑.

ณ ปาอิสิปตนมฤตทายวัน กรุงพาราณสี โดยมีเนื้อความที่แสดงถึงทางสุดโต่ง ๒ สายที่บุคคลไม่ควรเสพ^๓ แต่ควรปฏิบัติตามทางสายกลางอันได้แก่อริยมรรคมีองค์ ๘ ซึ่งองค์มรรคประการหนึ่งที่มีความเกี่ยวข้องกับการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจ คือ สัมมาอาชีวะ หมายถึง การเลี้ยงชีพชอบ เว้นมิฉาชีพ ประกอบสัมมาชีพ^๔ นอกจากนี้พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงตรัสถึงลักษณะของมิฉาอาชีวะ คือ การพูดหลอกลวง การเลียบเคียง การหวานล่อม การพูดและเล็ม การใช้ลากต่อลาก^๕ และตรัสถึงอาชีพที่ไม่ควรประกอบ ๕ ประการในวนิชาสูตรเพราะเป็นเหตุให้เกิดการเบียดเบียนชีวิตและทรัพย์สินทั้งต่อตนเองและผู้อื่น (สรรพชีวิต) ได้แก่ การค้าขายศัสตราวุธ การค้าขายสัตว์ การค้าขายเนื้อ การค้าขายของมีนเมา การค้าขาย ยาพิษ^๖ สรุปได้ว่า การประกอบอาชีพที่ถูกต้องชอบธรรม อยู่บนฐานของความพอดีและไม่เบียดเบียนสรรพชีวิตนั้นมีมาตั้งแต่สมัยพุทธกาลโดยที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงตรัสถึงสัมมาอาชีวะในปฐมเทศนาซึ่งเป็นมรรคปฏิบัติที่เป็นทางสายกลางเกื้อหนุนให้กระบวนการดำเนินชีวิตเป็นไปอย่างพอดีและสมดุลที่จะนำไปสู่จุดหมายชีวิตที่งดงามและเจริญยิ่งขึ้นไปทั้งกายและจิตใจ และเข้าถึงจุดหมายแห่งความหลุดพ้นเป็นอิสระสิ้นเชิงได้ในที่สุด

ความมั่นคงทางเศรษฐกิจและสังคมที่เกิดจากการประกอบสัมมาอาชีวะจะก่อให้เกิดประโยชน์สุขในปัจจุบัน โดยแนวทางการจัดการเกี่ยวกับทรัพย์หรือวัตถุที่ถูกต้องนั้นปรากฏในทิมชาณสูตร กล่าวคือ สมัยหนึ่ง พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสตอบนายทิมชาณถึงวิธีการที่เป็นไปเพื่อบรรลุประโยชน์ในปัจจุบัน (ภพนี้) ที่เรียกว่า ทิฏฐธัมมิกัตถะ มี ๔ ประการ ได้แก่ อุฏฐานสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยความหมั่น) อารักขสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยการรักษา) กัลยาณมิตตตา (ความเป็นผู้มีมิตรดี) และ สมชีวิตา (ความเป็นอยู่เหมาะสม)^๗ บุคคลดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจตามหลักการดังกล่าวย่อมจะบรรลุประโยชน์ได้ในชีวิตประจำวันที่จะทำให้การแสวงหาทรัพย์และปฏิบัติต่อทรัพย์หรือวัตถุเป็นไปอย่างถูกต้อง ชอบธรรมและเป็นประโยชน์ทั้งต่อตนเองและผู้อื่น นอกจากนี้พระองค์ยังทรงสอนให้มนุษย์ต้องบรรลุประโยชน์ขั้นสูงยิ่งขึ้นไปนอกเหนือจากประโยชน์ในปัจจุบันด้วย ได้แก่ ประโยชน์ในภพหน้า (สัมปรายิกัตถะ)^๘ คือ การ

^๓ ทางสุดโต่ง ๒ สายที่ไม่ควรเสพเพราะไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ได้แก่ กามสุขัลลิกานุโยค (การหมกมุ่นอยู่ด้วยกามสุขในกามทั้งหลาย) และ อตถกิลมถานุโยค (การประกอบความลำบากเดือดร้อนแก่ตน)

^๔ ดูรายละเอียดใน วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๓/๒๐ - ๒๑, ส.ม. (ไทย) ๑๕/๑๐๘๑/๕๕๒, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๐/๔๘๒ - ๔๘๓.

^๕ ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๔๐/๑๘๐.

^๖ อ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๓๓/๒๕๕.

^๗ อ.อ.อ. (ไทย) ๒๓/๕๔/๓๔๐.

^๘ ดูรายละเอียดใน อ.อ.อ. (ไทย) ๒๓/๕๔/๓๔๓ - ๓๔๔.

ประกอบคุณความดีเพื่อเป็นหลักประกันชีวิตที่ดีในภพชาติหน้าต่อไป เป็นขั้นที่ผ่อนคลายความยึดติดผูกพันในวัตถุ^๙ อันเป็นเหตุให้กระทำผิดกรรมด้วยเหตุที่ตกเป็นทาสของวัตถุ แต่หันมาให้คุณค่าแก่คุณธรรมความดีงามเพื่อความเจริญงอกงามในจิตใจแทน เช่น การมีศรัทธาเชื่อมั่นในคุณงามความดี มีความประพฤติเรียบร้อย ไม่เบียดเบียนตนเองและผู้อื่น รู้จักการให้ทาน รวมถึงการมีปัญญาในการตัดสินใจปัญหาต่าง ๆ^{๑๐} เป็นต้น และในท้ายที่สุดจะนำไปสู่พระนิพพานซึ่งเป็นประโยชน์สูงสุดของชีวิต (ปรমัตตะ) หรือเป้าหมายสูงสุดในทางพระพุทธศาสนา

อาจกล่าวได้ว่า บุคคลควรทำเป้าหมายหรือประโยชน์สุขทุกระดับดังกล่าวให้เกิดขึ้นในตนเองทั้งประโยชน์ด้านวัตถุ (เช่น ทรัพย์สินเงินทอง ฐานะทางสังคม) และด้านจิตใจ (เช่น คุณธรรม ความดีงาม บุญกุศล) ซึ่งพระพุทธศาสนาให้ความสำคัญกับประโยชน์ตน (อัตตัตตะ) นี้เป็นอันดับแรก เพื่อบุคคลสามารถเป็นที่พึ่งแห่งตนได้ก่อน ภายหลังจึงจะเป็นที่พึ่งแก่ผู้อื่นคือมีความพร้อมที่จะทำประโยชน์แก่ผู้อื่น (ปรตตะ) ได้ต่อไป นั่นคือ พระพุทธศาสนามุ่งประโยชน์สุขเพื่อมวลชน^{๑๑} ถือส่วนรวมเป็นใหญ่ ไม่เน้นเฉพาะประโยชน์ตนเองฝ่ายเดียว เมื่อบุคคลได้บรรลุประโยชน์ตนแล้วก็ควรที่จะช่วยเหลือเกื้อกูลให้ผู้อื่นได้บรรลุประโยชน์ เกิดประโยชน์สุขแก่สังคมส่วนรวมด้วย ดังที่พระพุทธองค์ทรงตรัสรู้ธรรมด้วยพระองค์เองซึ่งเป็นการบรรลุประโยชน์ตนแล้ว พระองค์ไม่ทรงนิ่งเฉย แต่ทรงมีพระมหากรุณาธิคุณอันใหญ่หลวงที่จะทรงสั่งสอนเวไนยสัตว์ให้รู้ตาม โดยตลอดระยะเวลา ๔๕ พรรษาที่พระพุทธองค์ทรงประกาศพระศาสนาจนกระทั่งวาระสุดท้ายแห่งพระชนม์ชีพก็เข้าไปเพื่อประโยชน์สุขของปวงชนเป็นสำคัญ พระองค์ทรงประทานโอวาทแก่พระสาวกในการเผยแผ่พระศาสนาเป็นครั้งแรกไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงจาริกไปเพื่อประโยชน์สุขแก่ชนจำนวนมาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่ทวยเทพและมนุษย์”^{๑๒} จากพระพุทธพจน์ดังกล่าว จะเห็นได้ว่า พระพุทธศาสนามีมิติทางสังคม คือ เป็นไปเพื่อประโยชน์ของสังคมส่วนรวมเป็นสำคัญ ในขณะที่เดียวกันก็ให้ความสำคัญกับประโยชน์ตนด้วย เมื่อประโยชน์ตนและผู้อื่นได้บรรลุแล้วจะนำไปสู่การประสานผลประโยชน์

^๙ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๕๕๕.

^{๑๐} พระมหาวิโรจน์ วิโรจโน (ผาตา), “การศึกษาวิเคราะห์แนวความคิดเรื่องประโยชน์ในพุทธปรัชญาเถรวาท”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๒.

^{๑๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), **ลักษณะแห่งพระพุทธศาสนา**, หน้า ๑๕.

^{๑๒} วิ.ม. (ไทย) ๔/๓๒/๔๐.

ทั้งสองฝ่ายหรือประโยชน์ร่วมกัน (อุกยัตตะ) ^{๙๓} ได้ในที่สุด ซึ่งพระพุทธศาสนาสื่อว่าเป็นการกระทำที่เกิดประโยชน์สุขแก่สังคมโดยรวมอย่างแท้จริง

อาจกล่าวได้ว่า แนวทางการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่ถูกต้อง หรือ สัมมาอาชีวะ เป็นข้อปฏิบัติที่มีความเป็นทางสายกลาง พอดี ไม่เบียดเบียนทั้งต่อตนเองและผู้อื่น และมีเป้าหมายเพื่อบรรลุประโยชน์ส่วนตนและผู้อื่น (สังคม) นั้นมีมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล อาจเรียกได้ว่าเป็น เศรษฐศาสตร์ตามหลักพระพุทธศาสนา อย่างไรก็ตามในยุคปัจจุบันเกิดวิกฤติปัญหาต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นด้านเศรษฐกิจ สังคม หรือสิ่งแวดล้อมที่เชื่อมโยงกัน สังคมจึงพากันแสวงหาแนวคิดและแนวทางใหม่ที่เข้ามาช่วยแก้ปัญหาดังกล่าว แนวทางการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงตรัสสอนไว้จึงเป็นทางออกที่ดีที่จะเข้าไปมีส่วนร่วมในการแก้ปัญหา สังคมโลกยุคใหม่ได้เป็นอย่างดี นักคิดและนักวิชาการกลุ่มหนึ่งจึงได้พยายามนำหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาเสนอเป็นแนวทางใหม่เพื่อการประยุกต์ใช้ในการจัดการทางเศรษฐกิจและสังคม นักคิดชาวต่างประเทศ เช่น อี.เอฟ.ชูมาเกอร์ (E.F.Schumacher) นักคิดคนสำคัญที่กล้าเสนอความคิดทวนกระแสทุนนิยมจนเกิดงานเขียนที่ได้รับความนิยมและนำไปอ้างอิงกันมากทั่วโลก ชื่อ Small is beautiful และเขียนเรื่อง เศรษฐศาสตร์แนวพุทธ (Buddhist Economics) ^{๙๔} เป็นบทหนึ่งในหนังสือเล่มนี้ที่ชี้ชัดลงไปถึงปัญหาสุดขีดระหว่างการเติบโตอย่างทันสมัยกับการล้าหลังหยุดนิ่ง แต่แนวคิดทางพุทธศาสนาได้เสนอทางสายกลางเอาไว้แล้ว โดยมีภาระงานอันชอบ (สัมมาอาชีวะ) เป็นหลักปฏิบัติสำคัญเพื่อใช้ยึดโยงคุณค่าทั้งวัตถุกับจิตใจอย่างประสานสมดุล ^{๙๕} องค์ทะไล ลามะ องค์ที่ ๑๔ ได้เสนอแนวคิด “ความรับผิดชอบสากล” (Universal Responsibility) และแนวคิดแบบ “จิตใจที่หวังประโยชน์เพื่อผู้อื่น” (Altruistic Mind) ซึ่งตั้งอยู่บนฐานของการอิงอาศัยกันของสิ่งทั้งหลาย กล่าวคือ สรรพสิ่งล้วนอิงอาศัยกันและเป็นเหตุปัจจัยแก่กันและกัน (อิทัปปิจจยตา) ไม่ว่าจะเป็น การคิด การพูด และการกระทำ รวมทั้งสรรพสัตว์ทั้งหลาย ล้วนแต่รวมอยู่ในข่ายใยแห่งชีวิตนี้ทั้งสิ้น (The Web of Life) ^{๙๖}

^{๙๓} อัง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๔๖/๘ – ๙.

^{๙๔} ดูรายละเอียดใน อี.เอฟ.ชูมาเกอร์, เล็กนั้นงาม, แปลโดย กษิร ชีฟเป็นสุข, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด สามลดดา, ๒๕๔๕), หน้า ๖๑ – ๖๔.

^{๙๕} ทวี คุ้มเมือง, “มนุษย์กับความพอเพียง : มุมมองการพัฒนาที่สะท้อนผ่านหนังสือ เล็กนั้นงาม : การศึกษาเศรษฐศาสตร์โดยให้ความสำคัญกับคน”, เศรษฐสาร, ปีที่ ๒๐ ฉบับที่ ๕ (กันยายน ๒๕๔๕) : ๓.

^{๙๖} พระมหาสมปурณ์ วุฑฺฒิกโร. พระพุทธศาสนาเพื่อสังคม. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา : http://www.mcu.ac.th/site/articlecontent_desc.php?article_id=437&articlegroup_id=102 [๘ สิงหาคม ๒๕๕๕].

ส่วนนักคิดและนักวิชาการในประเทศไทย เช่น พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้เขียนหนังสือชื่อ เศรษฐศาสตร์แนวพุทธ ท่านได้กล่าวถึงลักษณะของเศรษฐศาสตร์แนวพุทธว่าเป็นเศรษฐศาสตร์มีซิมมาที่เน้นความพอดีและได้คุณภาพชีวิต รวมทั้งไม่เบียดเบียนตนเอง ผู้อื่น และสิ่งแวดล้อม^{๓๓} พระธรรมโกศาจารย์ (เงื่อม อินฺทปญฺโญ) หรือรู้จักในนาม ท่านพุทธทาสภิกขุ ได้เสนอแนวคิด “ธัมมิกสังคมนิยม” ซึ่งเป็นสังคมที่มีระบบเศรษฐกิจที่ถูกต้อง คือ อยู่บนพื้นฐานของธรรมะ สอดคล้องและเกื้อกูลธรรมชาติ ให้ความสำคัญของมิติทางจิตวิญญาณ และมีระบบประสานประโยชน์ที่ถูกต้อง^{๓๔} รวมทั้งไม่อยู่บนฐานความเห็นแก่ตัว รากฐานของมันคือความใส่ใจ รู้เท่าทันและความเข้าใจในการพึ่งพิงอาศัยซึ่งกันและกัน ความจำเป็นในการทำงานร่วมกัน การดูแลเอาใจใส่ การเสียสละ การปล่อยวางตัวตน การยกเลิกผลประโยชน์ส่วนตัวเพื่อความดีงามแห่งสังคม^{๓๕} จะเห็นได้ว่า นักคิดและนักวิชาการดังกล่าวข้างต้นเป็นเพียงส่วนหนึ่งเท่านั้นที่ได้เสนอแนวคิดการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจบนฐานหลักพระพุทธศาสนาโดยมิได้ละเลยมิติทางด้านสังคมและสิ่งแวดล้อม เนื่องจากสรรพสิ่งล้วนอิงอาศัยกัน เกี่ยวโยงสัมพันธ์กันเป็นระบบ จึงจำเป็นต้องเกื้อกูลกัน ไม่เบียดเบียนกันเพื่อประสานผลประโยชน์ร่วมกันและก่อให้เกิดความดีงามในสังคม

จากที่กล่าวมาข้างต้นเหล่านี้ล้วนแสดงให้เห็นถึงพัฒนาการของแนวคิดความรับผิดชอบต่อสังคมของธุรกิจในมุมมองพระพุทธศาสนาที่มาตั้งแต่สมัยพุทธกาลจนถึงปัจจุบัน จึงกล่าวได้ว่าแนวคิดซีเอสอาร์ในปัจจุบันมีความสอดคล้องกับพระพุทธศาสนา หรือ มีรากฐานส่วนหนึ่งมาจากพระพุทธศาสนา สอดคล้องกับงานวิจัยของ Pareena Prayukvong และ Matt Olsen ที่พบว่า หนึ่งในปัจจัยที่อ้างถึงมากที่สุดที่มีผลต่อการปฏิบัติแนวทางซีเอสอาร์ในประเทศไทยคือความเชื่อและแนวปฏิบัติทางพระพุทธศาสนาที่แพร่หลายในประเทศและขนบธรรมเนียมประเพณีทางพระพุทธศาสนาคือปัจจัยที่มีพลังในการส่งเสริมสนับสนุนให้เกิดการปฏิบัติแนวทางซีเอสอาร์ของ

^{๓๓} ดูรายละเอียดใน พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), เศรษฐศาสตร์แนวพุทธ, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ เมตตาพร, ๒๕๔๕), หน้า ๓๕ – ๔๑.

^{๓๔} พระคชฺญู เมธญฺโธ, การพัฒนาสังคมในทัศนะของพุทธทาสภิกขุ, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ เรือนแก้วการพิมพ์, ๒๕๓๒), หน้า ๑๑.

^{๓๕} สันติกโรภิกขุ, อริยสัจสี่แห่งธัมมิกสังคมนิยม, แปลโดย จิรธัมม, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ สุขภาพใจ, ๒๕๔๒), หน้า ๑๕.

ภาคเอกชนในประเทศไทย^{๒๐} รวมทั้ง Richard Welford ได้เขียนและสรุปไว้บทความเรื่อง Is Buddhism the new CSR? ไว้ว่า “พระพุทธศาสนามีส่วนช่วยทำให้เกิดซีเอสอาร์ขึ้นจริง”^{๒๑}

จากแนวคิดซีเอสอาร์ที่ผ่านมา สรุปได้ว่า เป็นการดำเนินธุรกิจที่คำนึงถึงสังคมและสิ่งแวดล้อมควบคู่กับการดำเนินงานเพื่อบรรลุประโยชน์ร่วมกัน โดยหลักการการดำเนินงานนั้นจะอยู่บนพื้นฐานของความพอดีและไม่เบียดเบียน รวมทั้งต้องประสานผลประโยชน์ทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้อง หากพิจารณาแล้วจะพบว่า แนวคิดซีเอสอาร์มีความสอดคล้องกับหลักพระพุทธศาสนาดังที่กล่าวข้างต้น ซึ่งมีมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล และพัฒนาโดยนักคิดนักวิชาการต่าง ๆ เรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน กล่าวคือ เป็นการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่ถูกต้อง ดีงามและชอบธรรม อยู่บนพื้นฐานของสายกลาง คือ ความพอดี พอประมาณ ไม่มากหรือน้อยเกินไป รวมทั้งมีเป้าหมายที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ส่วนตนและสังคม โดยปราศจากการเบียดเบียนทั้งต่อตนเองและผู้อื่น ตลอดจนเป็นการเกื้อกูลกันเพื่อให้สังคมโดยรวมเจริญยิ่งขึ้นไป ซึ่งหลักเศรษฐกิจทางพระพุทธศาสนามีได้มุ่งประโยชน์เฉพาะตนฝ่ายเดียว แต่มุ่งให้ความสำคัญกับสังคมและสิ่งแวดล้อมด้วย ด้วยเหตุที่ธุรกิจเป็นส่วนหนึ่งของสังคมที่ประกอบด้วยหน่วยย่อยมากมายทั้งที่เป็นบุคคล สัตว์ สิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ ซึ่งทุกหน่วยมีความสัมพันธ์ เป็นเหตุปัจจัยแก่กัน และอิงอาศัยกันเป็นระบบแบบข่ายใยแห่งชีวิต ดังนั้นการดำเนินธุรกิจในทางพระพุทธศาสนาจึงให้ความสำคัญและคำนึงถึงผลต่อสังคมและสิ่งแวดล้อมควบคู่กันไปด้วย จึงจะทำให้สังคมโดยรวมอยู่ร่วมกันได้อย่างเป็นปกติสุข

๓.๒ ความรับผิดชอบต่อสังคมขององค์กรธุรกิจในมุมมองทางพระพุทธศาสนา

ธุรกิจที่ประสบความสำเร็จหมายถึงการดำเนินงานที่มีผลกำไรถือว่าได้ว่าเป็นธุรกิจที่ “เก่ง” แต่กำไรที่ได้มานั้นต้องอยู่บนพื้นฐานของความเหมาะสม สุจริต ถูกต้องและชอบธรรม กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ เป็นกำไรที่พอเหมาะพอที่จะดำรงธุรกิจอยู่ได้อย่างมั่นคงและยั่งยืน ไม่มากหรือน้อยเกินไป จนเป็นการเบียดเบียนตนเองและผู้อื่น จึงจะได้ชื่อว่า เป็นธุรกิจที่มีทั้งความ “เก่ง” และความ “ดี” ในหัวข้อนี้จะกล่าวถึงเป้าหมายของธุรกิจ (กำไร) และหลักการดำเนินธุรกิจทางพระพุทธศาสนา เพื่อให้เป็นแนวทางอันนำไปสู่การเป็นองค์กรธุรกิจที่ “เก่ง” และ “ดี” ของสังคมต่อไป

^{๒๐} Pareena Prayukvong and Matt Olsen. **Research Paper on Promoting Corporate Social Responsibility in Thailand and the Role of Volunteerism.** [ออนไลน์]. แหล่งที่มา : http://www.ngobiz.org/picture/File/Final%20%20Report%20on%20CSR%20Development%20in%20Thailand%20_Original%20Version_.pdf [6 May 2012].

^{๒๑} Richard Welford. **Is Buddhism the new CSR?** [ออนไลน์]. แหล่งที่มา : <http://www.pdfio.com/k-293919.html#> [10 June 2012].

๓.๒.๑ เป้าหมายของธุรกิจทางพระพุทธศาสนา

เป้าหมายของธุรกิจคือผลกำไร ธุรกิจแสวงหารายได้หรือกำไรเพื่อสร้างความมั่นคงและการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ พระพุทธศาสนามีทัศนะเกี่ยวกับทรัพย์และการแสวงหากำไรด้วยความชอบธรรมและเกิดการประสานประโยชน์แก่ตนเองและส่วนรวม ดังต่อไปนี้

ก. ทำดีต่อทรัพย์

พระพุทธศาสนามีได้ละเลยความสำคัญของเศรษฐกิจ เพราะกิจกรรมและผลที่ได้รับทางเศรษฐกิจจะเป็นปัจจัยหรือเป็นฐานในการพัฒนาคุณภาพชีวิตและจุดหมายชีวิตที่สูงกว่าได้ ดังเรื่องราวของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในการโปรดคนเลี้ยงโค ณ เมืองอาฬวี ซึ่งมีความพร้อมในการบรรลุธรรม เมื่อเขาทราบข่าวการเสด็จมาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จึงตั้งใจจะไปฟังธรรม แต่โคตัวหนึ่งของเขาหายไป เขาได้ออกตามหาจนพบแล้วจึงเข้ามาเพื่อฟังธรรมด้วยความเหน็ดเหนื่อยและหิวโหย เมื่อพระพุทธองค์ทรงทอดพระเนตร พระองค์ไม่ทรงกล่าวสอนสิ่งใด แต่ตรัสสั่งให้อุบาสกจัดอาหารให้เขาบริโภคนมอิ่ม แล้วพระองค์ก็ทรงแสดงธรรมให้ฟัง คนเลี้ยงโคได้ฟังธรรมแล้วก็บรรลุโสดาปัตติผลในที่สุด^{๒๒} จะเห็นได้ว่า พระองค์ทรงให้คนเลี้ยงโคอิ่มก่อนจึงค่อยฟังธรรมจนบรรลุโสดาปัตติผล หากเขายังหิวอยู่จะเป็นเหตุให้ไม่มีสมาธิเพียงพอที่จะรับฟังธรรม การแสดงธรรมจึงไม่มีประโยชน์อันใดแก่เขาได้เลย จึงกล่าวได้ว่าพระพุทธองค์ทรงให้ความสำคัญกับเศรษฐกิจ การบริโภคซึ่งเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจอย่างหนึ่งเป็นปัจจัยให้คนเลี้ยงโคได้มีความพร้อมทางด้านร่างกายและจิตใจในการฟังธรรม และได้บรรลุผลคือ โสดาปัตติผลในที่สุด นอกจากนี้พระพุทธศาสนามองว่าความยากจนหรือความไม่พร้อมทางวัตถุก่อให้เกิดความทุกข์เป็นโทษ ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า “ความยากจนเป็นทุกข์ของกามโกติบุคคล (ภคัสถ์ผู้ครองเรือน) ในโลก”^{๒๓} เพราะเมื่อยากจนก็ต้องกู้หนี้ จำยดอกเบี้ยย ถูกทวงถาม ถูกติดตาม แม้กระทั่งถูกจองจำเหล่านี้ล้วนเป็นทุกข์ของคนยากจนทั้งสิ้น ตลอดจนความยากจนอาจเป็นแรงกดดันให้ทำอกุศลกรรมได้ เช่น โจรกรรม อาชญากรรม เป็นต้น ดังนั้นการพัฒนาเศรษฐกิจที่ดีย่อมช่วยลดปัญหาทางสังคมได้

พระพุทธศาสนาถือว่าเศรษฐกิจเป็นส่วนหนึ่งหรือกิจกรรมหนึ่งของการดำเนินชีวิตเท่านั้น ไม่ได้เป็นทั้งหมดของชีวิต ชีวิตเป็นองค์รวมของกิจกรรมต่าง ๆ ที่มีความสัมพันธ์และอิงอาศัยซึ่งกันและกัน อันจะนำไปสู่การพัฒนาศักยภาพและคุณภาพชีวิตที่เจริญงอกงามยิ่งขึ้นไป

^{๒๒} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๓/๓๗๓ – ๓๗๖.

^{๒๓} อญ.ฉก.ก. (ไทย) ๒๒/๔๕/๕๐๗.

ดังนั้นบุคคลจึงควรดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจทุกครั้งให้เป็นหนทางหนึ่งในการช่วยเพิ่มพูนคุณภาพชีวิตและเกื้อกูลต่อการบรรลุเป้าหมายชีวิตที่ได้เกิดมาเป็นมนุษย์ ซึ่งในทางพระพุทธศาสนาเรียกว่า อรรถ หรือ อัตตะ แปลว่า ประโยชน์ที่เป็นเป้าหมายของชีวิต ^{๒๔} แบ่งเป็น ๓ ระดับ ^{๒๕} ได้แก่ (๑) ทิฏฐธัมมิกัตตะ หมายถึง ประโยชน์ปัจจุบัน เป็นจุดหมายขั้นต้นที่เกี่ยวกับชีวิตประจำวัน เป็นเรื่องธรรมดาสามัญที่มุ่งหมายกันในโลกนี้ เช่น ทรัพย์สิน ลาภ ยศ สุข เป็นต้น รวมถึงการแสวงหาสิ่งเหล่านี้โดยทางชอบธรรม การปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านี้โดยทางที่ถูกต้อง การใช้สิ่งเหล่านี้ทำตนและคนที่เกี่ยวข้องให้เป็นสุข การอยู่ร่วมกันในสังคมด้วยดีโดยมีการปฏิบัติต่อกันอย่างถูกต้อง (๒) สัมปรายิกัตตะ หมายถึง ประโยชน์เบื้องหน้า เป็นประโยชน์ที่ลึกล้ำยิ่งกว่าที่จะมองเห็นกันอย่างผิวเผินภายนอก หรือก็คือ เป็นประโยชน์ด้านคุณค่าของชีวิตและเป็นหลักประกันชีวิตในภพหน้าที่จะพึงได้กันตามปกติในภพนี้ ได้แก่ ความเจริญงอกงามแห่งจิตใจด้วยคุณธรรม ศีลธรรม บุญกุศล จากการสร้างคุณงามความดีและกิจการที่อาศัยศรัทธาและการเสียสละ ตลอดจนการผ่อนคลายความยึดติดในวัตถุ ไม่ตกเป็นทาสจนต้องไขว่คว้าหรือกระทำความชั่วร้ายเพื่อให้ได้วัตถุนั้น ก่อให้เกิดความสงบสุขทางจิตใจที่ประณีตขึ้น ปลอดโปร่ง เป็นอิสระจากวัตถุ (๓) ปรมัตตะ หมายถึง ประโยชน์สูงสุดซึ่งเป็นสาระที่แท้จริงของชีวิต ได้แก่ การรู้แจ้งสภาวะของสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง รู้เท่าทันความเป็นไปเกี่ยวกับโลกและชีวิต ปราศจากกิเลสเผาลนที่ทำให้เศร้าหมองขุ่นมัว อยู่อย่างไร้ทุกข์สิ้นเชิง หรือก็คือ นิพพาน ทั้งนี้บุคคลควรดำเนินชีวิตให้บรรลุเป้าหมายชีวิตอย่างน้อยถึงขั้นที่ ๒ จึงจะได้ชื่อว่าเป็น บัณฑิต แปลว่า ผู้ดำเนินชีวิตด้วยปัญญาไม่วางเปล่าหรือไร้คุณค่าของความเป็นมนุษย์ในโลกนี้ (เป้าหมายระดับโลกิยะ) และเพื่อเป็นฐานในการบรรลุเป้าหมายขั้นสูงสุดคือพระนิพพาน (เป้าหมายระดับโลกุตระ) ต่อไป

นอกจากนี้พระพุทธศาสนายังแบ่งอัตตะได้อีกลักษณะหนึ่ง ^{๒๖} ได้แก่ (๑) อัตตัตตะ หมายถึง ประโยชน์ตน คือ การบรรลุเป้าหมายแห่งชีวิตตน (ประโยชน์ ๑ ประการข้างต้น) เพื่อไม่ต้องเป็นภาระผู้อื่น สามารถพึ่งตนเองได้ และมีความพร้อมในการช่วยเหลือผู้อื่น (๒) ปรัตตะ หมายถึง ประโยชน์ผู้อื่น คือ การช่วยเหลือให้ผู้อื่นบรรลุเป้าหมายชีวิตของเขาในระดับต่าง ๆ และสามารถพึ่งตนเองได้ (๓) อุภยัตตะ หมายถึง ประโยชน์ทั้งสองฝ่ายหรือประโยชน์ร่วมกันทั้งที่

^{๒๔} ประโยชน์ที่เป็นจุดหมายของชีวิต ได้แก่ ประโยชน์ในภพปัจจุบันและประโยชน์ในภพหน้า คูใน พ.จ. (ไทย) ๓๐/๕๑/๑๒๕. แต่ประโยชน์สูงสุดจะรวมอยู่ในประโยชน์ในภพหน้า ซึ่งในขั้นหลังท่านประสงค์จะเน้นประโยชน์สูงสุดให้เด่นชัดเป็นพิเศษ จึงแยกออกมาเป็นข้อหนึ่งต่างหาก

^{๒๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๑๑๐.

^{๒๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๑.

เกิดขึ้นแก่ตนเองและผู้อื่น (สังคม) เช่น ประโยชน์ที่เกิดจากของกลางและกิจส่วนรวม สภาพแวดล้อมและความเป็นอยู่อันเอื้ออำนวยแก่การบรรลุประโยชน์ เป็นต้น

พระพุทธศาสนายอมรับความจำเป็นของวัตถุ โดยเฉพาะปัจจัย ๔ เพราะจะทำให้ชีวิตดำรงอยู่ได้ด้วยดี และเป็นฐานนำไปสู่เป้าหมายชีวิตที่สูงยิ่ง ๆ ขึ้นไป เพื่อให้เกิดการพัฒนาคุณภาพจิตและพัฒนาปัญญา เพื่อความมีชีวิตที่ดียิ่งและการประสพสุขที่ประณีตยิ่งขึ้นไป ^{๒๓} นั่นคือการบรรลุถึงมรรคและนิพพานและสัมปรายภพ พระพุทธศาสนาจะไม่ถือเอาการมีทรัพย์ว่ามีมากหรือน้อย เพราะการมีทรัพย์มิใช่เป็น “จุดหมาย” ในตัวของมันเองอันนำไปสู่ความพึงพร้อมด้วยวัตถุและความสุข แต่เป็น “วิธีการ” ที่จะนำพาผู้มีทรัพย์ไปสู่จุดหมายที่ดีงามและเจริญยิ่งขึ้นไป นั่นคือ ไม่ได้เน้นที่การมีทรัพย์ แต่ให้ความสำคัญที่วิธีปฏิบัติต่อทรัพย์ทั้งการแสวงหาทรัพย์และการใช้จ่ายทรัพย์ว่าเป็นไปเพื่อบรรลุจุดหมายของชีวิตที่สูงกว่าดังกล่าวได้หรือไม่ เงินจึงไม่ใช่สิ่งชั่วร้ายในตัวของมันเอง ความร่ำรวยก็ไม่ใช่สิ่งชั่วร้ายในตัวของมันเอง ขึ้นอยู่กับว่าเราจะมีทำอย่างไรต่อมันเท่านั้นเอง ^{๒๔} หากเป็นไปด้วยความชอบธรรม ไม่เบียดเบียน และเกิดประโยชน์ ตลอดจนมีจิตใจและปัญญาที่รู้เท่าทันเข้าใจคุณค่าหรือประโยชน์ที่แท้จริงของทรัพย์ ให้ทรัพย์เป็นอุปกรณ์สำหรับทำประโยชน์ และสิ่งที่ดีงามเพื่อชีวิตตนเองและผู้อื่น ไม่ตกเป็นทาส ลุ่มหลงมัวเมาหมกมุ่นในทรัพย์ แต่ให้เป็นอิสระหรือนายเหนือทรัพย์ ไม่ขึ้นต่อวัตถุเงินจําเป็น เหล่านี้ถือว่าการปฏิบัติต่อทรัพย์ที่ถูกต้องตามทศนะของพระพุทธศาสนา ในทางตรงข้าม การแสวงหาทรัพย์โดยไม่ชอบธรรม การครอบครองทรัพย์ไว้โดยไม่ทำให้เกิดประโยชน์และการใช้จ่ายทรัพย์ในทางที่เป็นโทษ ถือว่าเป็นความชั่วร้ายที่เกี่ยวข้องกับทรัพย์สมบัติ ^{๒๕} ดังนั้นบุคคลควรมองและมีทำที่ต่อทรัพย์ว่าเป็นเพียงเครื่องมือที่ช่วยให้มนุษย์มีความสะดวก ดำรงชีวิตด้วยดีไม่ลำบาก และมีความพร้อมที่จะพัฒนาคุณภาพชีวิตเพื่อการเข้าถึงคุณค่าทางจิตใจที่ดีงามยิ่งขึ้นไป ตลอดจนใช้ทรัพย์ให้เป็นประโยชน์ต่อผู้อื่นต่อไป

จากทศนะของพระพุทธศาสนาที่มีต่อทรัพย์ดังกล่าวข้างต้น หากนำมาอธิบายเข้ากับธุรกิจ จะได้ว่า ทรัพย์ก็คือรายได้หรือกำไรที่ได้มาจากการดำเนินธุรกิจ ธุรกิจดำเนินงานเพื่อบรรลุเป้าหมายนั่นคือกำไร ผลได้จากการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจดังกล่าวจึงเป็นไปเพื่อความอยู่รอดและการเติบโตอย่างมั่นคงให้กับองค์กร ถือได้ว่าเป็นการบรรลุถึงมรรคและนิพพาน (เป้าหมายขั้นต้นที่ทุกองค์กรต้องบรรลุ) เพียงเท่านั้นยังไม่เพียงพอในทางพระพุทธศาสนาเพราะผลกำไรจากการดำเนินงานไม่ใช่จุดหมายในตัวเอง แต่เป็นวิธีการหรือมรรคาที่จะนำพาชีวิตของผู้มีกำไรไปสู่

^{๒๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๑๗๕.

^{๒๔} สมภาร พรหมทา, กิณ : มุมมองของพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๑๒๒ – ๑๒๓..

^{๒๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๑๗๒.

จุดหมายที่สูงและดีงามยิ่งขึ้นไปด้วย กล่าวคือ เพื่อการพัฒนาศักยภาพและคุณภาพชีวิตด้านจิตใจ และปัญญาของผู้ดำเนินธุรกิจ (ผู้แสวงหากำไร) ให้่องงามและสามารถสัมผัสกับความสุขที่ประณีตมากขึ้น โดยการนำกำไรไปสร้างคุณงามความดีแก่สังคม ไม่เก็บสะสมไว้กับตนเอง ซึ่งหากการดำเนินธุรกิจดำเนินงานที่สอดคล้องกับเป้าหมายชีวิตทั้งสองระดับ (ทฤษฎีธัมมิกัตถะ, สัมปรายิกัตถะ) แล้วย่อมเกิดประโยชน์สุขทั้งทางกายและจิตใจ เป็นความสุขแบบองค์รวมและเกิดดุลยภาพในชีวิตรมนุษย์ที่ประกอบด้วยร่างกายและจิตใจ โดยความสุขในทางพระพุทธศาสนาแบ่งได้เป็น ๒ ระดับ^{๓๐} ได้แก่ สุขที่อิงอามิส (สามิสสุข) คือ สุขอาศัยเหยื่อล่อคือวัตถุ เป็นความสุขทางกาย และ สุขที่ไม่อิงอามิส (นิรามิสสุข) คือ สุขไม่อาศัยเหยื่อล่อ เป็นความสุขทางใจที่ปลอดโปร่งเพราะใจสงบหรือได้รู้แจ้งตามเป็นจริง^{๓๑} ดังนั้นเป้าหมายในการดำเนินธุรกิจจึงไม่ควรหยุดหรือพอใจอยู่ที่ความอยู่รอดและความมั่นคงขององค์กรซึ่งได้บรรลุเป้าหมายทฤษฎีธัมมิกัตถะและประสบกับสามิสสุข แต่ควรมุ่งพัฒนาสู่เป้าหมายที่สูงและดีงามยิ่งขึ้นไปสร้างประโยชน์แก่สังคม เป็นการพัฒนาจิตใจให้เจริญงอกงามด้วยคุณธรรมความเมตตากรุณา ถือได้ว่าบรรลุสัมปรายิกัตถะและประสบความสุขทางใจที่เป็นอิสระจากวัตถุ นั่นคือนิรามิสสุข ซึ่งเป็นความสุขที่ประณีตและยั่งยืน

ข. ประสานผลประโยชน์ร่วมกันอย่างสมดุล

สรรพสิ่งทั้งหลายในโลกล้วนมีความสัมพันธ์และเกี่ยวเนื่องซึ่งกันและกันเพื่อให้เกิดความสมดุลของระบบการดำรงอยู่ในสังคม เช่นเดียวกับองค์กรธุรกิจที่จำเป็นต้องมีความสัมพันธ์และอิงอาศัยกับกลุ่มบุคคลมากมายตลอดจนสิ่งแวดล้อมเพื่อให้การดำเนินงานเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ เรียกกลุ่มที่มีความสัมพันธ์กับธุรกิจว่า ผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย (Stakeholder) หมายถึง กลุ่มหรือบุคคลซึ่งมีปฏิสัมพันธ์กับองค์กรโดยมีการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน และได้รับผลกระทบจากนโยบายหรือการดำเนินการขององค์กร^{๓๒} ผู้มีส่วนได้ส่วนเสียทุกกลุ่มต่างมีส่วนสำคัญในการขับเคลื่อนให้ธุรกิจดำเนินไปได้อย่างราบรื่นและเป็นไปตามเป้าหมาย กล่าวอีกนัยหนึ่ง ธุรกิจไม่สามารถดำรงอยู่ด้วยตัวเองเพียงลำพังได้ จำต้องอาศัยความร่วมมือที่ดีจากผู้มีส่วนได้ส่วนเสียทั้งหมดในห่วงโซ่ธุรกิจ กล่าวคือ การบรรลุเป้าหมายของธุรกิจที่ประสบผลสำเร็จมิใช่เกิดจากการทำงานที่มีประสิทธิภาพของผู้บริหารหรือผู้ถือหุ้นเท่านั้น แต่อาศัยความร่วมมือจากหลายฝ่ายทั้งความสามารถของพนักงาน การยอมรับในผลิตภัณฑ์ของลูกค้า การอนุญาตให้ธุรกิจดำรงอยู่ในสังคมของคนใน

^{๓๐} อก.ทศ. (ไทย) ๒๐/๖๕/๑๐๓.

^{๓๑} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๗๖.

^{๓๒} อภิรัฐ ตั้งกระจำ และคณะ, จริยธรรมทางธุรกิจ, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ธรรมสาร จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๑๔.

ชุมชน ตลอดจนความสมบูรณ์พร้อมของทรัพยากรทางธรรมชาติที่เป็นส่วนสำคัญในการผลิตสินค้า เป็นต้น ที่กล่าวมานี้มิใช่ธุรกิจได้รับประโยชน์ฝ่ายเดียว ในทางกลับกันผู้มีส่วนได้ส่วนเสียต่างก็ได้รับประโยชน์จากธุรกิจด้วย เช่น ผู้บริหาร ผู้ถือหุ้นและพนักงานได้รับผลตอบแทนทางการเงิน ผู้บริโภคได้รับผลิตภัณฑ์ที่ดีในการดำรงชีวิต คุณภาพชีวิตของคนในชุมชนและสิ่งแวดล้อมได้รับการพัฒนาซึ่งเป็นผลจากการพัฒนาเศรษฐกิจ เป็นต้น จะเห็นได้ว่า ธุรกิจและผู้มีส่วนได้ส่วนเสียทั้งหมดต่างพึ่งพา อิงอาศัยและเกื้อกูลซึ่งกันและกัน ในลักษณะ “น้ำพึ่งเรือเสือพึ่งป่า” หากฝ่ายหนึ่งกระทำการใด ๆ ทั้งดีหรือไม่ดีย่อมส่งผลกระทบต่อทุกฝ่ายในสังคมด้วยเช่นกัน

ธุรกิจคือหน่วยย่อยหน่วยหนึ่งของสังคมที่ทำการแสวงหารายได้เพื่อความมั่นคงทางเศรษฐกิจจึงจำเป็นต้องดำเนินงานโดยคำนึงถึงผลกระทบต่อผู้มีส่วนได้ส่วนเสียทั้งหมดที่อยู่ในสังคม เพราะตระหนักดีว่า การตัดสินใจดำเนินการใด ๆ ที่เป็นไปตามนโยบายขององค์กรย่อมส่งผลกระทบต่อสังคมเสมอ ดังนั้นธุรกิจที่ดีควรดำเนินงานโดยไม่ส่งผลกระทบเสียหายต่อสังคม หรือก็คือ ไม่แสวงหากำไรด้วยการเบียดเบียนผู้มีส่วนได้ส่วนเสียทุกฝ่าย อีกทั้งควรจะนำผลตอบแทนทางการเงินบางส่วนไปสร้างประโยชน์ให้แก่สังคม ด้วยเหตุที่ว่าสังคม (ผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย) ก็ได้ให้ประโยชน์แก่ธุรกิจด้วยเช่นกัน ทั้งนี้เพื่อเป็นการสร้างความสมดุลและประสานประโยชน์ร่วมกัน ก่อให้เกิดความปกติสุขในระบบการดำรงอยู่ของสังคม ดังนั้นองค์กรธุรกิจควรมีเป้าหมายการดำเนินงานโดยยึด “ผู้มีส่วนได้ส่วนเสียเป็นศูนย์กลาง” (Stakeholder Orientation) ซึ่งหมายถึงการให้ความสำคัญกับทุก ๆ กลุ่มสมาชิกด้วยความเสมอภาคอันเป็นลักษณะสำคัญของพระพุทธศาสนา มิใช่ยึด “ผู้ถือหุ้นเป็นศูนย์กลาง” (Shareholder Orientation)^{๓๓} คือ การมุ่งแสวงหาประโยชน์แก่องค์กรเพียงอย่างเดียว ถือเป็นการยึดตนเองหรือองค์กรเป็นศูนย์กลาง ทั้งนี้เพื่อสร้างความพอใจแก่ผู้ถือหุ้นโดยละเลยผลกระทบที่มีต่อสังคม

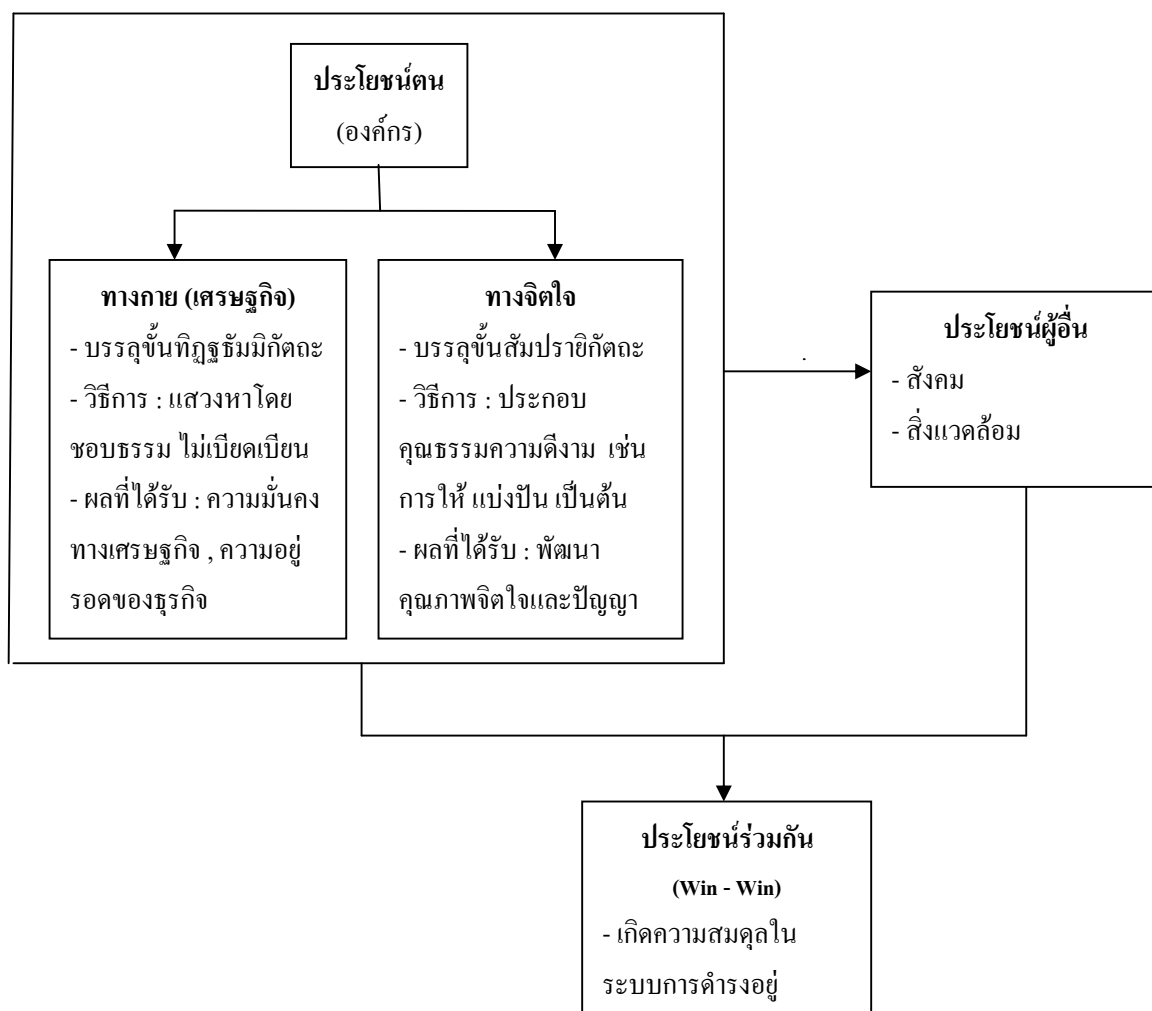
กล่าวได้ว่า เป้าหมายในการดำเนินธุรกิจทางพระพุทธศาสนาก็ือกำไร ซึ่งเข้ากันได้กับหลักการดำเนินธุรกิจแบบทุนนิยมสมัยใหม่ แต่แตกต่างกันที่มุมมองและวิธีการในการแสวงหาและนำไปใช้ กล่าวคือ ต้องประกอบด้วยปัญญาและเป็นไปด้วยความชอบธรรม ไม่เบียดเบียน และเกิดประโยชน์ต่อตนเองและผู้อื่น โดยมองว่าทรัพย์หรือกำไรเป็นเครื่องมือหรือมรรคาที่จะนำพาองค์กรให้มีความอยู่รอดและมั่นคง (ทางกายภาพ) ในขณะเดียวกันกำไรยังเป็นมรรคาที่องค์กรจะนำไปใช้ในการสร้างประโยชน์แก่สังคมเพื่อมุ่งสู่เป้าหมายชีวิตที่ดีงามกว่า คือ การพัฒนาคุณภาพ

^{๓๓} ศักดิ์ชัย อนันต์ตรีชัย, “จริยศาสตร์ในการดำเนินธุรกิจของพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๖๖.

ทางจิตใจให้เจริญยิ่งขึ้นไป กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ ถ้าไรเป็นหนทางหรือเครื่องมือให้ธุรกิจนำไปใช้ เพื่อบรรลุเป้าหมายในการดำเนินงานภายในองค์กรเอง (ประโยชน์ส่วนตน : อัตตัตถะ) ได้แก่ ความเจริญก้าวหน้ามั่นคงทางเศรษฐกิจ (ประโยชน์ปัจจุบัน : ภูมิฐัมมิกัตถะ) และ คุณธรรมความดีงาม ในจิตใจที่คำนึงถึงการดำรงอยู่ด้วยดีของสังคมโดยการผ่อนคลายความยึดติดในกำไร ไม่ให้ตกเป็นทาสจนอาจเป็นเหตุให้เกิดการเบียดเบียนทั้งตนเองและสังคม แต่เอื้อให้เกิดการเสียสละเพื่อแบ่งปันแก่สังคม เป็นการยกระดับคุณภาพจิตใจให้สูงและเจริญยิ่งขึ้นไป (ประโยชน์ภายหน้า : สัมปรายิกัตถะ) ผู้บริหารที่ดำเนินงานเพื่อบรรลุประโยชน์สองระดับนี้จึงได้ชื่อว่าเป็นบัณฑิต^{๓๔} (ผู้ดำเนินชีวิตด้วยปัญญาและไม่ประมาท) นอกจากกำไรจะก่อให้เกิดประโยชน์แก่องค์กรเองแล้ว ธุรกิจยังสามารถนำกำไรไปใช้เพื่อสร้างประโยชน์แก่สังคม (ประโยชน์ผู้อื่น : ปรีตถะ) ควบคู่ไปด้วย เป็นการประสานประโยชน์ทั้งสองฝ่าย (อุภยัตถะ) เข้าด้วยกันไม่ให้ประโยชน์ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งเสียหายไป หรือก็คือไม่มีผู้แพ้ในสังคมหากแต่ทุกฝ่ายเป็นผู้ชนะร่วมกัน (Win-Win Situation) ไม่โอนเอียงเน้นผลประโยชน์ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งจนอีกฝ่ายเสียประโยชน์ นำไปสู่ความสมดุลของระบบสังคมโดยรวม ถือเป็นการกระทำที่เป็นประโยชน์อย่างแท้จริงบนแนวทางสายกลางตามหลักพระพุทธศาสนา

ดังภาพที่ ๓ อธิบายได้ว่า เป้าหมายในการดำเนินธุรกิจทางพระพุทธศาสนา ควรเริ่มต้นที่การบรรลุประโยชน์ตนทั้งสองระดับ กล่าวคือ ถ้าไรที่ได้มาต้องมีความชอบธรรมและไม่เบียดเบียนทั้งตนเองและผู้อื่น เพื่อบรรลุประโยชน์ทางกาย (วัตถุ) คือ ความมั่นคงทางเศรษฐกิจ และการให้แบ่งปันเพื่อบรรลุประโยชน์ทางจิตใจซึ่ง是ความงอกงามในจิตใจที่พัฒนาด้วยคุณธรรมความดีงาม และให้ความมั่นใจว่ามีหลักประกันของชีวิตโลกหน้าที่ดี โดยธุรกิจจำเป็นต้องบรรลุประโยชน์ตนก่อนเป็นอันดับแรก เพื่อเป็นที่พึ่งให้กับตนเองและขยายการสร้างประโยชน์ให้แก่ผู้อื่นต่อไป ผู้อื่นในที่นี้คือสังคมและสิ่งแวดล้อม หรือ ผู้มีส่วนได้ส่วนเสียทั้งหมดของธุรกิจ นำไปสู่การประสานประโยชน์ทั้งสองฝ่ายร่วมกัน ระบบการดำรงอยู่ของมนุษย์จึงจะเกิดดุลยภาพ

^{๓๔} ศ.ส. (ไทย) ๑๕/๑๒๘/๑๕๒. และ บ.อิตี. (ไทย) ๒๕/๒๓/๓๖๘.

ภาพที่ ๓ ความสัมพันธ์ของประโยชน์ ๓ ด้าน

หากพิจารณาตามแนวคิดซีเอสอาร์ จะพบว่า มีความสอดคล้องกับเป้าหมายการดำเนินธุรกิจทางพระพุทธศาสนา กล่าวคือ เป็นแนวคิดที่ธุรกิจไม่เพียงแต่ใส่ใจในผลทางเศรษฐกิจเท่านั้น แต่ยังรวมถึงผลกระทบต่อสังคมและสิ่งแวดล้อมด้วย หรือ ซีเอสอาร์คือการดำเนินธุรกิจที่บรรลุถึงวัตถุประสงค์หลัก ๓ ประการ (Triple Bottom Lines) ได้แก่ การประสบความสำเร็จทางเศรษฐกิจโดยมีกำไร (Profit) ในทางสิ่งแวดล้อมโดยการรักษาสภาพสิ่งแวดล้อมของโลกเอาไว้ (Planet) และในทางสังคมโดยทำให้คนมีความสุข (People) ^{๓๕} จึงกล่าวได้ว่า การทำซีเอสอาร์เป็นการประสาน

^{๓๕} เมธี ครองแก้ว, ศ.ดร., “นักเศรษฐศาสตร์มองความรับผิดชอบต่อภาคธุรกิจเอกชนต่อสังคมอย่างไร”, ใน *คุณธรรม นำธุรกิจ*, รวบรวมจัดทำโดย สำนักงานคณะกรรมการป้องกันและปราบปรามการทุจริตแห่งชาติ, (ม.ป.ท., ๒๕๕๒), หน้า ๑๖.

ประโยชน์ทั้ง ๓ เข้าด้วยกัน^{๓๖} ดังนั้นเป้าหมายการทำธุรกิจจึงต้องเป็นไปเพื่อความสอดคล้องในองค์ประกอบทั้ง ๓ (องค์รวมที่มีองค์รวม ๓) ซึ่งเป็นระบบการดำรงอยู่ของมนุษย์ ดังที่พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) แสดงไว้ ได้แก่ (๑) ตัวมนุษย์ต้องให้ครบเป็นชีวิตที่พร้อมทั้งกายและใจ (๒) สังคม (๓) ธรรมชาติ^{๓๗} จะเห็นได้ว่า การดำเนินงานที่มุ่งความสมดุลและสอดคล้องกับระบบองค์รวมแล้ว ย่อมก่อให้เกิดประโยชน์แก่ทุกฝ่าย ปราศจากการเบียดเบียนทั้งต่อตนเองและผู้อื่น ซึ่งเป็นวิธีการดำเนินธุรกิจบนทางสายกลางนั่นเอง

ค. กำไรแบบพอเหมาะ

การดำเนินธุรกิจที่มุ่งสร้างประโยชน์ทั้งต่อตนเองและผู้อื่นร่วมกันนี้จะทำให้มีเป้าหมายของธุรกิจที่ไม่ใช่กำไรสูงสุด (Maximum Profit) ดังที่ธุรกิจแบบทุนนิยมถือปฏิบัติกัน แต่เป็นกำไรแบบ “พอเหมาะ” “พอประมาณ” เพราะมีการแบ่งปันกำไรบางส่วนไปสร้างประโยชน์แก่สังคมหรือผู้มีส่วนได้ส่วนเสียอย่างทั่วถึง เช่น การให้ทุนการศึกษา การบริจาคสิ่งของช่วยเหลือผู้ประสบภัย การปลูกต้นไม้เพื่อรักษาสิ่งแวดล้อม เป็นต้น หรืออีกด้านหนึ่งคือการทำธุรกิจไม่ได้มุ่งเน้นการดำเนินธุรกิจที่เสียต้นทุนค่าที่สุด เช่น การให้ค่าจ้างและสวัสดิการแก่แรงงานอย่างเหมาะสม การเลือกใช้วัตถุดิบที่มีคุณภาพแม้ว่าจะทำให้ต้นทุนการผลิตจะสูงขึ้น สถานประกอบการติดตั้งระบบกำจัดของเสีย เป็นต้น ด้วยวิธีเหล่านี้ กำไรที่ได้รับจึงไม่ใช่กำไรสูงสุด แต่เป็นกำไรที่ได้มาโดยปราศจากการเบียดเบียนใด ๆ และมีความสมดุลกับความชอบธรรม หมายความว่า ผลกำไรที่น้อยลงจากการรักษาคุณภาพแห่งระบบธุรกิจเป็นหลักการที่ได้รับการยอมรับมากกว่าผลกำไรที่สูงสุดแต่เพียงผู้ถือหุ้นในขณะที่ผู้มีส่วนได้ส่วนเสียอื่น ๆ ได้รับความยุติธรรมอย่างสูง^{๓๘}

กำไรแบบพอเหมาะจากการดำเนินธุรกิจในลักษณะดังที่กล่าวมาจะเป็นสิ่งที่น่าชื่นชมยินดีและน่าพอใจแก่ผู้ที่ดำเนินธุรกิจก็ต่อเมื่อบุคคลนั้นต้องรู้จักอุมัรรู้จักพอประมาณ หรือ มีความยินดีความพอใจด้วยของของตนซึ่งได้มาด้วยความชอบธรรม เรียกว่า สันโดษ^{๓๙} ได้แก่

^{๓๖} พระมหาสมพงษ์ สุนตจิตฺโต, “ความรับผิดชอบของบริษัทองค์กรภาคธุรกิจ (ซีเอสอาร์) : แนวคิดพุทธเชิงบูรณาการ”, ใน รวมบทความประชุมวิชาการทางพระพุทธศาสนานานาชาติครั้งที่ ๓, บรรณาธิการโดย พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส, ศศ.ดร., (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ๒๑ เซ็นจูรี่ จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๕๖๐.

^{๓๗} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), คนไทยกับป่า, หน้า ๗๗.

^{๓๘} ศักดิ์ชัย อนันต์ศรีชัย, “จริยศาสตร์ในการดำเนินธุรกิจของพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท”, หน้า ๗๔.

^{๓๙} ม.นุ. (ไทย) ๑๒/๒๕๒/๒๗๔.

ขาลากันโดย (ยินดีตามที่ได้รับหรือที่พึงได้) ขาพลันโดย (ยินดีตามกำลังที่สามารถรับได้) และขาสารูปสันโดย (ยินดีตามสมควร เหมาะสมแก่ภาวะ ฐานะ แนวทางและจุดหมายแห่งการบำเพ็ญกิจของตน) ความเป็นผู้มีสันโดยจะทำให้ยินดีพอใจในกำไรพอเหมาะที่ได้มาด้วยความชอบธรรมแม้จะไม่มากที่สุด แต่ยังคงความภาคภูมิใจและความสุขสงบใจแก่ผู้ดำเนินธุรกิจที่ไม่ต้องกระวนกระวายใจไขว่คว้ากำไรให้มากขึ้น ไม่ต้องระวังภัยที่อาจเกิดขึ้นหากไปเบียดเบียนผู้อื่น หรือไม่ฝืนกำลังความสามารถในการทำงานจนเกิดโทษต่อตนเอง เป็นต้น

ธุรกิจที่ได้กำไรแบบพอเหมาะซึ่งได้มาด้วยความชอบธรรม มีความพอดีและไม่เบียดเบียนถือได้ว่าเป็นกำไรที่ดีต่อสังคม แต่อาจแบ่งกำไรที่คั้นออกได้เป็นประเภทตามระดับขั้นของความรับผิดชอบต่อสังคม ๔ ขั้น ได้แก่ ขั้นที่ ๑ ข้อกำหนดตามกฎหมาย ขั้นที่ ๒ ประโยชน์ทางเศรษฐกิจ ขั้นที่ ๓ จรรยาบรรณทางธุรกิจ และขั้นที่ ๔ ความสมัครใจ^{๔๐} ซึ่งจะได้กำไรแบบพอเหมาะที่ดีเรียงลำดับจากน้อยไปหามาก กล่าวคือ กำไรที่ดีขั้นต้นคือกำไรที่ธุรกิจมีความรับผิดชอบในขั้นที่ ๑ ซึ่งถือเป็นพื้นฐานที่ธุรกิจทุกองค์กรต้องปฏิบัติตามอย่างเคร่งครัด กำไรที่ดีขั้นต่อมาคือกำไรที่ธุรกิจมีความรับผิดชอบทั้งขั้นที่ ๑ และ ๒ ซึ่งเป็นกำไรที่ให้ความอยู่รอดแก่องค์กรและให้ผลตอบแทนแก่ผู้ถือหุ้นโดยปราศจากการเบียดเบียนสังคมและถูกต้องตามกฎหมาย กำไรที่ดียิ่งขึ้นคือกำไรที่ธุรกิจมีความรับผิดชอบทั้งขั้นที่ ๑, ๒ และ ๓ ซึ่งเป็นกำไรที่สร้างกำไรแก่ผู้ถือหุ้นในอัตราที่เหมาะสม และดำเนินธุรกิจโดยให้ประโยชน์แก่สังคมมากขึ้น ส่วนกำไรที่ดีที่สุดคือกำไรที่ธุรกิจมีความรับผิดชอบต่อทั้ง ๔ ขั้น ซึ่งดำเนินธุรกิจอย่างมีความรับผิดชอบต่อสังคมสมัครใจและมุ่งประโยชน์ต่อสังคมเป็นสำคัญ ไม่ว่าธุรกิจจะได้รับกำไรในขั้นใดก็ถือว่าได้ดำเนินงานอย่างมีความรับผิดชอบหรือปฏิบัติตามแนวทางซีเอสอาร์ทั้งสิ้นแต่จะมากหรือน้อยเพียงใดขึ้นอยู่กับความพร้อมและจิตสำนึกของผู้ดำเนินธุรกิจ

๓.๒.๒ การดำเนินธุรกิจทางพระพุทธศาสนา

การดำเนินธุรกิจทางพระพุทธศาสนาจะอยู่ในวิถีแห่งทางสายกลาง กล่าวคือ ไม่โอนเอียงไปในข้างใดข้างหนึ่งมากเกินไป ได้แก่ การไม่มุ่งวัตถุ (กำไร) มากเกินไปจนเกิดการเบียดเบียน (เน้นประโยชน์ส่วนตนเป็นใหญ่) หรือ การไม่มุ่งพัฒนาด้านจิตใจจนละทิ้งด้านวัตถุ แต่ควรดำเนินงานด้วยความพอดีเพื่อให้เกิดความสมดุลระหว่างเศรษฐกิจและจิตใจ

^{๔๐} คณะทำงานส่งเสริมความรับผิดชอบต่อสังคมและสิ่งแวดล้อมของบริษัทจดทะเบียน, เข้มทิศธุรกิจเพื่อสังคม, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ โอคอนพริ้นติ้ง, ๒๕๕๑), หน้า ๗.

การดำเนินธุรกิจบนทางสายกลาง หรือที่เรียกว่า ธุรกิจแบบมัชฌิมา มีลักษณะสำคัญ ๒ ประการ^{๔๑} ได้แก่ (๑) การได้คุณภาพชีวิต กล่าวคือ การดำเนินธุรกิจต้องมีความเป็นทางสายกลาง มีความพอดี พอประมาณ ไม่เอนเอียงไปข้างใดข้างหนึ่งจนเสียความสมดุลของระบบการดำรงอยู่ของมนุษย์ (ได้คุณภาพ) โดยที่ความพอดีคือจุดที่คุณภาพชีวิตกับความพึงพอใจมาบรรจบกัน หมายความว่า เป็นการได้รับความพึงพอใจด้วยการตอบสนองความต้องการคุณภาพชีวิต^{๔๒} ด้วยเหตุที่ว่า ผลได้ทางเศรษฐกิจไม่ใช่จุดหมายในตัวองแต่เป็นทางสนับสนุนให้เกิดการพัฒนาคุณภาพชีวิตของมนุษย์ มิใช่ทางกายเท่านั้น แต่เป็นการพัฒนาชีวิตที่ดีกว่าคือพัฒนาคุณภาพจิตใจและปัญญา การมุ่งเน้นสะสมและแสวงหาความมั่งคั่งมากเกินไปจึงเป็นสิ่งที่ไม่ควรกระทำ เพราะไม่มีความพอดีและอาจเป็นเหตุให้เสียคุณภาพชีวิตและความพึงพอใจได้ด้วย (๒) ไม่เบียดเบียนตนและผู้อื่น เพราะการดำรงอยู่ในสังคมเป็นกระบวนการที่มีความเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กัน จะแยกอยู่ลำพังไม่ได้ ดังนั้นองค์ประกอบทุกอย่างในระบบการดำรงอยู่ของมนุษย์ อันได้แก่ มนุษย์ ธรรมชาติ และสังคม ต้องประสาน สัมพันธ์กันด้วยดี ให้สอดคล้องกับกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยอย่างเป็นองค์รวม โดยที่การดำเนินธุรกิจต้องไม่เป็นการเบียดเบียนตนเอง คือ ไม่ทำให้เสียคุณภาพชีวิตแต่เป็นการพัฒนาให้ดีขึ้น ตลอดจนต้องไม่เบียดเบียนผู้อื่น คือ ไม่ก่อความเดือดร้อนแก่สังคม และไม่ทำลายคุณภาพของระบบธรรมชาติแวดล้อม เพื่อการดำรงอยู่ด้วยดีของสังคมโดยรวม^{๔๓}

ดังนั้น การแสวงหากำไรแบบพอเหมาะจึงเป็นลักษณะของธุรกิจแบบมัชฌิมา คือ ได้กำไรพอเหมาะพอดีที่ทำให้เกิดคุณภาพชีวิตทางกายและจิตใจ เกิดการประสานประโยชน์ร่วมกันทั้งประโยชน์ต่อตนเอง (กำไรเพียงพอต่อความมั่นคงขององค์กร) และประโยชน์ต่อผู้อื่น (แบ่งปันกำไรบางส่วนในการสร้างประโยชน์แก่สังคมและสิ่งแวดล้อม) ในขณะเดียวกัน การดำเนินธุรกิจที่ไม่มุ่งแสวงหากำไรสูงสุดหรือต้นทุนต่ำสุด แต่เน้นที่กำไรแบบพอประมาณที่ปราศจากการเบียดเบียนใด ๆ จะทำให้เกิดจุดที่ดีที่สุดที่สังคมพึงได้รับ (Optimization) และเกิดการแบ่งปันผลประโยชน์ในสังคมในลักษณะที่ทุกฝ่ายต่างได้รับผลประโยชน์ (Win-Win Situation)^{๔๔} นำไปสู่ความสมดุลแห่งระบบการดำรงอยู่ร่วมกันในสังคมได้อย่างแท้จริง ถือว่าเป็นการดำเนินธุรกิจทางพระพุทธศาสนาที่เล็งเห็น “ผลประโยชน์ส่วนตนเป็นหลัก” อย่างสิ้นเชิง

^{๔๑} พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), เศรษฐศาสตร์แนวพุทธ, หน้า ๓๕ และ ๔๐.

^{๔๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๖.

^{๔๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๐ – ๔๑.

^{๔๔} อภิชัย พันธเสน, พุทธเศรษฐศาสตร์: វិវឌ្ឍនាការ តុល្យភូមិ และการประยุกต์กับเศรษฐศาสตร์สาขาต่าง ๆ, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท อัมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๔๗, หน้า ๖๕๓.

จากการที่พระพุทธศาสนาไม่เน้นการมีทรัพย์มากหรือน้อย แต่เน้นที่วิธีการแสวงหา และการใช้จ่ายทรัพย์ ทั้งสองสิ่งนี้จึงมีความสัมพันธ์กับชีวิตคลุหัดอย่างมาเพราะใช้เวลา ส่วนใหญ่หมดไปกับสิ่งเหล่านี้ ฤหัดจำเป็นต้องทำให้สอดคล้องและประสานกลมกลืนกันเพื่อบ่ง ส่วชีวิตแบบทางสายกลาง กล่าวคือ ไม่ใช่จ่ายมากเกินไปที่หามาได้ หรือ ไม่ใช่จ่ายน้อยเกินไปจนตนเองลำบาก แต่ให้รู้จักใช้จ่ายทรัพย์พอคิจนเกิดความสะดวกในการดำรงชีวิต ดังนี้

ก. การแสวงหาทรัพย์

พระพุทธศาสนาไม่ได้ปฏิเสธการแสวงหากำไรจากการดำเนินธุรกิจ แต่การหาทำไรนั้น ต้องมีขอบเขต กล่าวคือ ต้องมีความถูกต้องทั้งทางกฎหมายและทางศีลธรรม สุจริต และไม่เป็น การเบียดเบียนฝ่ายใด ๆ ทั้งสิ้น เพราะความไม่เบียดเบียนทำให้เกิดสุข ^{๔๕} สัตว์ทั้งหลายในโลกล้วน รักสุข เกลียดทุกข์และรักตนยิ่งกว่าผู้ใด ผู้รักตนจึงไม่ควรเบียดเบียนผู้อื่น ^{๔๖} ดังนั้นการดำเนินธุรกิจ ควรเป็นไปเพื่อแสวงหากำไรโดยไม่เอารัดเอาเปรียบส่วนรวม ไม่ทำลายแหล่งทรัพยากรธรรมชาติ เสริมสร้างความเป็นปึกแผ่นของสังคม และต้องพิจารณาถึงองค์ประกอบอื่น ๆ ที่จำเป็นต่อความ เป็นมนุษย์ด้วย ได้แก่ ความเสมอภาค ความเคารพศักดิ์ศรี ความมีเมตตาธรรมต่อกัน การเคารพ สิทธิมนุษยชนที่เกี่ยวข้องกับสัมพันธภาพที่ดีระหว่างมนุษย์ ^{๔๗} ดังจะเห็นได้ชัดจากการที่พระ สัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแนะอาชีพที่ไม่ควรประกอบ ๕ ประการ (มิจฉาวณิขชา) เพราะเป็นเหตุให้เกิด การเบียดเบียนและทำลายซึ่งกันและกัน

ในการดำเนินธุรกิจทั่วไปจะใช้ปัจจัยในการผลิตหรือการดำเนินงานหลายชนิด เช่น แรงงาน ทุน ทรัพยากรทางธรรมชาติและพลังงาน เป็นต้น เมื่อกระบวนการผลิตสิ้นสุดลงจะ ได้รับผลได้ออยู่สองประการ คือ ผลผลิต (สินค้าหรือบริการ) และ ของเสียที่เกิดจากกระบวนการ ผลิต หากพิจารณาธรรมชาติของการผลิตตามความเป็นจริงแล้ว การผลิต (การดำเนินธุรกิจ) ก็คือ การทำลาย หมายถึง การทำลายทรัพยากร (ปัจจัยการผลิต) ที่ถูกนำเข้ามาในกระบวนการผลิตให้ แปรรูปไปจากเดิม ส่วนสิ่งที่ได้อออกมาคือปัจจัยผ่านซึ่งส่วนหนึ่งจะถูกนำไปบริโภค เรียกว่า สินค้า หรือบริการ ส่วนหนึ่งถูกส่งต่อไปในกระบวนการผลิตอื่น ๆ และอีกส่วนหนึ่งอาจจะถูกทิ้งให้เกิดมี

^{๔๕} พ.อ. (ไทย) ๒๕/๑๑/๑๕๐.

^{๔๖} พ.อ. (ไทย) ๒๕/๔๑/๒๕๔.

^{๔๗} วาริญา ภาวุตานนท์ ณ มหาสารคาม, “จริยธรรมในวิชาชีพนักธุรกิจ”, ใน จริยธรรมในวิชาชีพ, รวบรวมโดย วริยา ชินวรรโณ, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, ๒๕๔๖) : ๑๑๕.

การเปลี่ยนแปลงตามธรรมชาติ^{๔๘} หรือที่เรียกว่า ของเสีย ซึ่งไม่เป็นที่ต้องการของมนุษย์ เพราะอาจเป็นอันตรายต่อมนุษย์ สัตว์ ตลอดจนสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ ดังนั้นการดำเนินธุรกิจตามแนวทางพระพุทธศาสนาที่ถือว่ามีประสิทธิภาพจึงต้องใช้ทรัพยากร (ปัจจัยการผลิต) น้อยที่สุดให้สามารถใช้ประโยชน์อย่างมีคุณค่ามากที่สุด นานที่สุด หรือคงทนที่สุด มีของเสียตามมาน้อยที่สุด โดยมีจุดยืนบนพื้นฐานที่ว่า จะดำเนินธุรกิจอย่างไรที่จะทำให้มนุษย์มีความสุข (อย่างแท้จริง) มากที่สุด โดยเบียดเบียนตนเองและผู้อื่น (รวมทั้งสิ่งมีชีวิตและสภาพแวดล้อมอื่น ๆ) ให้น้อยที่สุด^{๔๙} สรุปได้ว่าการดำเนินงานที่ดีและมีประสิทธิภาพจะต้องใช้ปัจจัยการผลิตน้อยที่สุด ได้รับผลผลิตที่ดีที่สุด และมีของเสียที่เป็นอันตรายต่อระบบการดำรงอยู่น้อยที่สุด เหล่านี้จึงมีนัยยะถึงการดำเนินธุรกิจบนทางสายกลางที่ใช้ปัจจัยการผลิตอย่างพอดี กล่าวคือ ไม่ใช้ปัจจัยการผลิตน้อยไปจนเสียคุณภาพสินค้า หรือมากเกินไปจนเป็นการฟุ่มเฟือยไม่คุ้มค่า แต่เป็นการใช้ปัจจัยเท่าที่จำเป็น พอเหมาะพอควรได้ผลผลิตที่ดีมีคุณภาพเพื่อคุณภาพชีวิตที่ดีของผู้บริโภค ในขณะที่เดียวกันก็ไม่เบียดเบียนสังคมและสิ่งแวดล้อมอันเนื่องจากการใช้ปัจจัยการผลิตอย่างมีประสิทธิภาพ และเกิดของเสียสู่สังคมน้อยที่สุด นำไปสู่การดำรงอยู่ร่วมกันอย่างเป็นปกติสุข สอดคล้องกับการดำเนินงานที่มีความรับผิดชอบต่อสังคมขององค์กรธุรกิจที่ต้องดูแลควบคู่ไปทั้ง ๓ ด้าน คือ กำไร สังคม และสิ่งแวดล้อม^{๕๐} กล่าวคือ การใช้ปัจจัยการผลิตอย่างประหยัดและคุ้มค่าทำให้องค์กรได้รับกำไร สังคมได้บริโภคสินค้าที่ดีมีคุณภาพ และสิ่งแวดล้อมได้รับการดูแลรักษาและทะนุถนอมเพื่อยืดอายุการใช้งานให้ยาวนานขึ้น

ค. การใช้จ่ายทรัพย์

พระพุทธศาสนาได้จัดแบ่งประเภทของผู้ครองเรือน (กามโกธิบุคคล) ตามลักษณะของการแสวงหาและการใช้จ่ายทรัพย์ออกเป็น ๑๐ ประเภท เรียกว่า กามโกธิบุคคล ๑๐ พระพุทธองค์ทรงสรรเสริญบุคคลประเภทสุดท้ายว่าเป็นผู้ที่ “แสวงหาโภคทรัพย์โดยชอบธรรม ด้วยการงานที่ไม่ผิด ครั้นแสวงหาได้แล้ว บำรุงตนให้เป็นสุข และแจกจ่ายทำบุญ ทั้งเป็นผู้ไม่มัวเมา ไม่หมกมุ่น ไม่จืดจ่อ เห็นโทษ มีปัญญาเป็นเครื่องสลัดออก ใช้สอยโภคทรัพย์เหล่านั้น”^{๕๑} เพราะบุคคลนี้ควร

^{๔๘} อภิชาติ พันธเสน, พุทธเศรษฐศาสตร์: วิชาการ ทฤษฎี และการประยุกต์กับเศรษฐศาสตร์สาขาต่าง ๆ, หน้า ๓๘๕.

^{๔๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕๐.

^{๕๐} CSRI. บทนำ CSR. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา : http://www.csri.or.th/new2012/index.php?option=com_k2&view=item&id=184:%E0%B8%9A%E0%B8%97%E0%B8%99%E0%B8%B3-csr&Itemid=572 [20 November 2012].

^{๕๑} ส.สพ (ไทย) ๑๘/ ๓๖๔/๔๒๖ – ๔๒๗. , อ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๕๑/๒๑๑ – ๒๑๒.

สรรเสริญทั้ง ๔ สถาน คือ (๑) แสวงหาโภคทรัพย์โดยชอบธรรมด้วยการงานที่ไม่ผิด (๒) บำรุงตนให้เป็นสุขอันท่านำมา (๓) แจกจ่ายทำบุญ (๔) ไม่มัวเมา ไม่หมกมุ่น ไม่จดจ่อ เห็นโทษ มีปัญญาเป็นเครื่องสลัดออก ใช้สอยโภคทรัพย์เหล่านั้นอยู่ โดยนัยนี้ จะได้หลักการใช้จ่ายทรัพย์ที่ถูกต้อง กล่าวคือ ภายหลังที่บุคคลควรแสวงหาทรัพย์โดยถูกต้องชอบธรรม ไม่หมกมุ่นเบียดเบียนแล้ว ให้ใช้จ่ายทรัพย์ด้วยปัญญาและรู้เท่าทัน ไม่ตกเป็นทาสแต่ให้เป็นนายทรัพย์ (ใช้ทรัพย์ให้เกิดประโยชน์) โดยนำทรัพย์มาเลี้ยงตนและคนที่เกี่ยวข้องรับผิชอบให้เป็นสุข เพื่อแบ่งปัน และใช้ทรัพย์ทำสิ่งดีงามเป็นประโยชน์-เป็นบุญ จึงจะเป็นบุคคลที่ควรยกย่องอย่างสูงในทางพระพุทธศาสนา นอกจากนี้ยังสะท้อนให้เห็นถึงการไม่ยึดถือตนเองเป็นศูนย์กลาง แต่ยึดผู้อื่น (ผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย) เป็นศูนย์กลาง เป็นการยกระดับและพัฒนาจิตใจให้เจริญงอกงามมีจิตสำนึกเพื่อสังคมยิ่งขึ้น อันเกิดจากการเน้นกำไรแบบพอประมาณเพื่อแบ่งปันผลตอบแทนทางการเงินส่วนหนึ่งกลับคืนสู่สังคมในรูปแบบต่าง ๆ นั่นเอง

ในทางกลับกัน หากหาทรัพย์มาได้แต่ไม่ใช้จ่ายให้เกิดประโยชน์อันใด เพียงแค่เก็บสะสมไว้เฉย ๆ ทรัพย์นั้นก็จะปราศจากคุณค่าและความหมายทั้งสิ้น พระพุทธศาสนาให้แนวทางในการใช้จ่ายทรัพย์ไว้ เรียกว่า หลักโภคอาทิยะ^{๕๒} (ประโยชน์ที่ควรถือเอาจากโภคทรัพย์) ได้แก่ ใช้จ่ายทรัพย์เพื่อเลี้ยงตนเอง คนในครอบครัว บริวาร มิตรสหาย และผู้ร่วมกิจการงานทั้งหลายให้เป็นสุข ป้องกันอันตรายต่าง ๆ ให้มั่นคงปลอดภัย ทำพละ (สละเพื่อบำรุงและบูชา เช่น สงเคราะห์ญาติ คื้อนรับแขก ทำบุญอุทิศกุศล เสียภาษี บูชาสิ่งที่เคารพ) และอุปถัมภ์บำรุงสมณพราหมณ์ผู้ประพฤติปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ จะเห็นได้ว่า นอกจากใช้ทรัพย์เพื่อเลี้ยงตนให้เป็นสุขแล้ว ยังเพื่อแบ่งปันทรัพย์นั้นไปสู่ผู้ที่มีความสัมพันธ์กับตนเองให้เป็นสุขด้วย ซึ่งจัดเป็น “บุญ” ในทางพระพุทธศาสนา โดยที่บุญจะทำให้จิตใจใส สะอาด บริสุทธิ์ และช่วยชำระกิเลส คือ ความตระหนี่ให้คลายความยึดมั่นถือมั่นในทรัพย์และลดการเห็นประโยชน์ส่วนตนแล้วนำมาแบ่งปันให้เกิดประโยชน์สูงสุดแก่ส่วนรวม ดังนั้นการดำเนินธุรกิจที่มีการแบ่งปันทรัพย์ “ส่วนเกิน” ให้แก่สังคมส่วนรวมเพื่อสาธารณะประโยชน์ย่อมเป็นสิ่งที่ควรกระทำและเป็นการสร้างความสมดุลให้เกิดขึ้นแก่องค์กรและสังคม อีกทั้งการให้แบ่งปันนี้จะช่วยลดความเหลื่อมล้ำทางรายได้ระหว่างคนมั่งมีและคนยากจนลง เป็นการยกระดับคุณภาพชีวิตให้ดีขึ้นได้อีกทางหนึ่ง ด้วยเหตุที่เกิดการกระจายรายได้สู่สังคมอย่างทั่วถึง มิได้กระจุกอยู่กับชนกลุ่มน้อย (องค์กร) เพียงบางกลุ่ม

การใช้จ่ายทรัพย์ส่วนหนึ่งของธุรกิจไปในการสร้างประโยชน์ต่อผู้อื่นนั้นถือว่าเป็นการทำบุญประการหนึ่งในพระพุทธศาสนา ซึ่งบุญในอริยสัจเป็นปัจจัยหนึ่งในการกำหนดผลกำไรของ

^{๕๒} อกฺ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๒๗/๓๖๕.

ธุรกิจนอกเหนือจากการบริหารจัดการที่มีประสิทธิภาพขององค์กรเอง ดังปรากฏในวนิชชสูตร^{๕๓} ที่กล่าวถึงสาเหตุแห่งการได้รับกำไรจากการดำเนินธุรกิจตามที่ตั้งเป้าหมายไว้เพราะได้ทำบุญตามที่ควรทำได้ และการได้รับกำไรเกินกว่าที่ตั้งเป้าหมายไว้เพราะได้ทำบุญเกินกว่าที่ควรทำได้ อาจกล่าวได้ว่า ผลบุญเป็นตัวกำหนดผลการค้า ซึ่งเป็นปัจจัยที่มีผลต่อความสำเร็จของธุรกิจทั้งในชาตินี้และชาติหน้า การทำบุญจึงมีลักษณะเป็นการลงทุนธุรกิจในระยะยาวมาก (Very Long Term Investment) โดยปกติการลงทุนระยะยาว (Long Term Investment) ส่วนมากไม่ค่อยเกิน ๒๕ ปี เพราะค่าปัจจุบันของเงิน (Present Value of Money) สำหรับเงินในอนาคต ๒๕ ปีไม่ค่อยมีค่ามากนัก ประกอบกับภาวะเงินเฟ้อ (Inflation) ค่าของเงินจะลดลงทุกปี โดยเฉพาะในช่วง ๑๐ ปีที่ผ่านมา รวมทั้งอนาคตในระยะ ๑๐ ปีข้างหน้า ภาวะเงินเฟ้อจะรุดหน้าไปเรื่อย ๆ นักธุรกิจจึงมักจะนิยมวางแผนการลงทุนเพียง ๕ – ๑๐ ปีเท่านั้น ถือว่าเป็นการลงทุนในระยะยาวแล้ว แต่ในทางพระพุทธศาสนา การลงทุนด้วยการทำบุญเป็นการลงทุนระยะยาวมาก คือ ลงทุนชาตินี้แล้วไปรับผลในชาติหน้า ซึ่งได้กำไรงามโดยไม่ต้องกังวลเรื่องค่าของเงิน นอกจากนี้การลงทุนแบบทำบุญอาจมีลักษณะเป็นการลงทุนระยะสั้น (Short Term) ลงมากกว่าชาติหน้าได้ คือ ได้เสวยผลบุญกันในชาตินี้หากทำบุญเป็นและถูกวิธี^{๕๔} ดังนั้นการทำบุญของธุรกิจจะอยู่ในรูปของการแสดงความรับผิดชอบต่อผู้มีส่วนได้ส่วนเสียซึ่งมีหลายวิธี เช่น การให้ทั้งที่เป็นสิ่งของ วาจาที่ดี กำลังใจ หรือกำลังแรงงานให้แก่กัน การประกอบธุรกิจด้วยความชอบธรรม ไม่เบียดเบียน ไม่ค้ำกำไรเกินควร ผลิตสินค้าที่มีคุณภาพต่อผู้มีส่วนได้ส่วนเสียทั้งหมด เป็นต้น เหล่านี้ล้วนเป็นการประสานประโยชน์ทั้งสองฝ่ายให้เกิดขึ้นในสังคมได้

หากพิจารณาความสอดคล้องของการใช้จ่ายทรัพย์สินตามหลักโศกอาทิตยกับแนวทางซีเอสอาร์ ที่เห็นได้ชัดเจนในการปฏิบัติซีเอสอาร์กิจกรรมหนึ่งคือกิจกรรมการให้เพื่อสังคมขององค์กร (Corporate Philanthropy) หมายถึง การให้หรือการบริจาคในสิ่งที่ควรให้แก่สังคมทั้งในรูปของวัตถุสิ่งของ เงินช่วยเหลือ หรือ การบริการ เช่น การบริจาคเงินช่วยเหลือกิจกรรมขององค์กร การกุศล การให้ทุนการศึกษา การอุทิศบริการ การให้ความรู้คำแนะนำต่าง ๆ การทำบุญตามหลักศาสนา เป็นต้น นอกจากนี้การปฏิบัติแนวทางซีเอสอาร์ถือเป็น “การลงทุน”^{๕๕} ชนิดหนึ่งซึ่งสอดคล้องกับหลักการแบ่งทรัพย์สินโดยจัดสรรเป็น ๔ ส่วน เรียกว่า โภควิภาค ๔ คือ ส่วนหนึ่งใช้สอย

^{๕๓} วจ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๓๕/๑๒๔ - ๑๒๕.

^{๕๔} นิติย สัมมาพันธ์, การบริหารเชิงพุทธ, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โอ.เอส.พรีนติ้ง เฮาส์, ๒๕๒๕), หน้า ๒๕ – ๒๖.

^{๕๕} CSRI. พัฒนาการ ปัญหา และแนวทางการทำ CSR ของบริษัทจดทะเบียน. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา : <http://www.csri.or.th> [20 November 2012].

๒ ส่วนใช้ประกอบการงาน ส่วนที่ ๔ เก็บไว้ด้วยหมายใจว่าจะใช้ในยามมีอันตราย^{๕๖} โดยที่ ซีเอสอาร์ถือเป็นการลงทุนทางธุรกิจในส่วนที่ ๒ และ ๓ เพื่อใช้ประกอบการดำเนินธุรกิจนั่นเอง

๓.๓ อริยมรรคมีองค์ ๘ เส้นทางสายกลางสู่การดำเนินธุรกิจอย่างมีความรับผิดชอบต่อสังคม

เป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไปแล้วว่าการดำเนินธุรกิจที่มีรากฐานแนวคิดตะวันตกได้สร้างความเจริญก้าวหน้าทางเศรษฐกิจให้แก่สังคมโลกได้อย่างรวดเร็ว แต่ขณะเดียวกันก็เกิดการทำลายไปพร้อม ๆ กัน ทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคมและสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ กล่าวคือ การดำเนินธุรกิจตามแนวคิดปัจเจกนิยมที่มุ่งเน้นผลประโยชน์ของตนเองเป็นศูนย์กลาง แต่ละคนมุ่งแต่ประโยชน์ส่วนตนจนเกิดการเบียดเบียนและเอารัดเอาเปรียบซึ่งกันและกัน คนในสังคมมีความแปลกแยกต่างคนต่างอยู่ไม่มีความเห็นอกเห็นใจกัน ความสัมพันธ์ระหว่างคนเกิดขึ้นเพราะหาผลประโยชน์ของตนเอง ประกอบกับแนวคิดแบบแยกส่วนที่มีทัศนะแบบกลไกที่ทำให้มองสรรพสิ่งแยกเป็นส่วนต่าง ๆ ออกจากกันได้อย่างเด็ดขาด ทำให้เกิดความรู้สึกแปลกแยก “เป็นเรา – เป็นเขา” ขึ้นในสังคม การมุ่งประโยชน์ส่วนตนและความแปลกแยกนี้ยังได้รับแรงเสริมจากแนวคิดพิชิตธรรมชาติที่เชื่อว่าทรัพยากรในโลกนี้มีไม่จำกัด มนุษย์เป็นนายเหนือธรรมชาติจะพิชิตครอบครองและจัดการกับธรรมชาติอย่างไรก็ได้เพื่อบรรลุประโยชน์สูงสุดแห่งตน เมื่อธุรกิจดำเนินงานบนแนวคิดดังกล่าว การมุ่งกำไรหรือประโยชน์ส่วนตนสูงสุดจึงหมายถึงการบรรลุเป้าหมายของธุรกิจ รวมทั้งแนวคิดที่ได้รับความนิยมจนกลายมาเป็นหลักสูตรการศึกษา คือ ความรับผิดชอบต่อสังคมของธุรกิจมีเพียงประการเดียวคือการสร้างกำไรให้กับองค์กรโดยละเลยมิติทางสังคมและสิ่งแวดล้อม ยิ่งส่งผลให้การดำเนินธุรกิจที่ผ่านมาได้ก่อให้เกิดปัญหาต่าง ๆ มากมาย ซึ่งมีสาเหตุหลักประการหนึ่งคือการมุ่งกำไรหรือมุ่งด้านวัตถุมากเกินไปจนละเลยด้านจิตใจ มิได้ดำเนินธุรกิจที่มีความพอดีคือเกิดสมดุลระหว่างด้านวัตถุและจิตใจ อริยมรรคมีองค์ ๘ คือ เส้นทางสายกลางเพื่อการดำเนินธุรกิจให้เกิดความพอดี ไม่เบียดเบียนตนเองและผู้อื่น นำไปสู่การพัฒนาด้านเศรษฐกิจและจิตใจควบคู่กัน

ในหัวข้อนี้จะขอเสนออริยมรรคมีองค์ ๘ ที่ถือเป็นแม่บทหลักในการดำเนินชีวิตบนทางสายกลางในแง่เนื้อหาโดยภาพรวม จากนั้นจะเสนอไตรสิกขาซึ่งเป็นวิธีปฏิบัติในเรื่องการนำไปใช้งานหรือเป็นการรับหลักปฏิบัติจากอริยมรรคมีองค์ ๘ ไปกระจายออกสู่วิธีการปฏิบัติ และจะพ่อนไตรสิกขาลงเพื่อประยุกต์ให้เหมาะสมสำหรับคฤหัสถ์ที่ยังข้องเกี่ยวกับเรื่องเศรษฐกิจซึ่งอยู่ในรูปของบุญกิริยาวัตถุ สุดท้ายจะได้ประยุกต์ใช้หลักบุญกิริยาวัตถุเพื่อให้การดำเนินธุรกิจมีความรับผิดชอบต่อสังคม (ซีเอสอาร์) ที่มีลักษณะแห่งความพอดีและไม่เบียดเบียนฝ่ายใด

^{๕๖} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๖๕/๒๑๑ – ๒๑๒.

ก. อริยมรรคมืองค์ ๘

อริยมรรคมืองค์ ๘ ได้ชื่อว่าเป็นเส้นทางสายกลาง หรือ มัชฌิมาปฏิปทา ซึ่งเป็นข้อปฏิบัติอันพอดีที่จะนำไปสู่จุดหมายแห่งความหลุดพ้นเป็นอิสระ ปลอดภัยและปัญหาเพราะไม่เข้าไปข้องแวะที่สุดสองอย่างทำให้ดำเนินชีวิตผิดพลาดไปจากทางที่ถูกต้อง ได้แก่ กามสุขัลลิกานุโยค (การหมกมุ่นอยู่ด้วยกามสุข) และ อตฺตกิลมณฺณโยค (การประกอบความลำบากเดือดร้อนแก่ตนเอง) ดังที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงตรัสแก่ภิกษุปัญจวัคคีย์ไว้ในปฐมเทศนา ความว่า “ภิกษุทั้งหลาย ที่สุด ๒ อย่างนี้บรรพชิตไม่ควรเสพ กล่าวคือ ๑. กามสุขัลลิกานุโยคในกามทั้งหลาย เป็นธรรมอันทราม เป็นของชาวบ้าน เป็นของปฤชชน ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ๒. อตฺตกิลมณฺณโยค เป็นทุกข์ ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์”^{๕๗} แต่ควรดำเนินชีวิตตามทางอริยมรรคมืองค์ ๘ ซึ่งเป็นทางสายตรง ไม่เศร้าโศก ปราศจากกิเลสจุกฐลี เป็นทางปลอดภัยซึ่งเป็นทางที่เหล่าท่านผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่พากันเข้าไปแล้ว^{๕๘} กล่าวได้ว่าการดำเนินชีวิตตามหลักอริยมรรคมืองค์ ๘ มีความเป็นทางสายกลางที่ไม่เอียงสุดในด้านวัตถุหรือทรัพย์ จนตกเป็นทาสของวัตถุ และไม่เอียงสุดในด้านจิตใจคือไม่เห็นว่าคุณสิ่งทุกอย่างขึ้นต่อผลสำเร็จทางจิตฝ่ายเดียวจนละเลยไม่ดูแลสภาพทางวัตถุและร่างกาย กลายเป็นการเบียดเบียนตนเอง ทางสายกลางนี้จึงมีลักษณะของความพอดีและไม่เบียดเบียนทั้งตนเองและผู้อื่น เข้าใจสภาพความเป็นจริงทั้งทางด้านวัตถุและจิตใจแล้วปฏิบัติด้วยความรู้เท่าทันสมควรแก่เหตุปัจจัยเพื่อให้ได้ผลตามเป้าหมายที่วางไว้

ข. อริยมรรคสุไตรสิกขา

มรรคมืองค์ ๘ หรือ อัญญังคิกมรรค แปลว่า ทางมืองค์แปดประการอันประเสริฐ ประกอบด้วยของค์ธรรม ๘ ประการ ได้แก่ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ^{๕๙} คำว่า “สัมมา” (โดยชอบ ดี ถูกต้อง) เป็นตัวกำกับให้องค์ประกอบของมรรคแต่ละองค์มีความเป็นสายกลางในตัวเอง ไม่เอียงสุดไต่ไปด้านใดด้านหนึ่ง เช่น ไม่ยึดมั่นในทิฐิจนหลงมกมายและไม่ปล่อยตัวเองจนกลายเป็นคนไร้จุดยืน

^{๕๗} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๓/๒๐.

^{๕๘} พุ.เถรี. (ไทย) ๒๖/๓๖๓/๖๑๔.

^{๕๙} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๓/๒๑.

เมื่อบูรณาการองค์ธรรมทั้ง ๘ ที่มีความเป็นกลางในตัวเองเข้าด้วยกัน ก็จะทำให้เกิดระบบจริยธรรมแบบองค์รวมที่มีความเป็นทางสายกลางและสมดุลครบทุกด้าน^{๖๐}

องค์แปดประการนี้สามารถจัดเข้าเป็นหมวดหมู่เรียกว่า ไตรสิกขา คือ ข้อปฏิบัติที่เป็นหลักฝึกหัดอบรมทางกาย วาจา จิตใจและปัญญาให้เจริญยิ่งขึ้นไปจนบรรลุจุดหมายสูงสุดคือพระนิพพาน หรือเรียกสั้น ๆ ว่า สิล สมาธิ ปัญญา ไตรสิกขาถือเป็นระบบการดำเนินชีวิตที่ครบถ้วนสมบูรณ์เพราะครอบคลุมอริยมรรคครบทั้งแปดประการที่เป็นระบบในด้านเนื้อหาหรือทฤษฎี ส่วนไตรสิกขาเป็นวิธีการปฏิบัติในเรื่องการใช้งานซึ่งรับหลักอริยมรรคไปกระจายออกสู่วิธีปฏิบัติในส่วนรายละเอียดอย่างกว้างขวางต่อไป^{๖๑} เป็นข้อปฏิบัติให้มนุษย์ได้ฝึกอบรมอย่างสมดุลและเป็นองค์รวมมี ๓ ด้าน (กายวาจา จิตใจ ปัญญา) กล่าวคือ (๑) หมวดสิล ได้แก่ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ (๒) หมวดสมาธิ ได้แก่ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ (๓) หมวดปัญญา ได้แก่ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

๑) **หมวดสิล** เป็นการฝึกอบรมในด้านความประพฤติ ระเบียบวินัยให้มีความสุจริตทางกาย วาจาและอาชีวะ เพื่อการดำรงตนอยู่ด้วยดี มีชีวิตที่เกื้อกูลและเอื้ออำนวยในการดำรงชีวิตที่ดีงามร่วมกันในสังคม และเป็นพื้นฐานที่ดีสำหรับการพัฒนาคุณภาพจิตใจและปัญญา

สิล หมายถึง ข้อปฏิบัติสำหรับควบคุมกายและวาจาให้ตั้งอยู่ในความดีงามถูกต้องปราศจากการเบียดเบียน และเป็นไปตามระเบียบวินัย เพื่อให้มนุษย์อยู่ร่วมกันได้อย่างเป็นปกติสุข รวมถึงการจัดสรรสภาพแวดล้อมทั้งทางวัตถุและสังคมให้ปิดกั้นโอกาสในการทำชั่วและส่งเสริมการทำความดี โดยการวางกฎเกณฑ์ ข้อบังคับ บทบัญญัติต่าง ๆ เพื่อควบคุมความประพฤติของบุคคลในสังคม สิลเป็นเครื่องวัดความเป็นคน^{๖๒} การรักษาสิลจึงเป็นการฝึกฝนพัฒนาตนให้เป็นคนที่สมบูรณ์และพร้อมที่จะเป็นฐานในการพัฒนาด้านจิตใจและปัญญาให้เจริญยิ่งขึ้นต่อไป หมวดสิลในไตรสิกขาประกอบด้วยองค์ธรรม ๓ ประการ ได้แก่

^{๖๐} พระมหาสมบุญ พรหม, “การศึกษาวิเคราะห์บทบาทและความสำคัญของสัมมาทิฐิในการพัฒนาชีวิตตามหลักมัชฌิมาปฏิปทาในพระสูตรต้นฉบับ”, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, (คณะศิลปศาสตร์ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๔), หน้า ๖๕ – ๗๐.

^{๖๑} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๖๐๑.

^{๖๒} พระภวนาวินัยคุณ (เผด็จ ทตฺตชีโว), สิล คุณค่าของความเป็นมนุษย์, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท กราฟิการ์ดีไซน์ จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๑๗.

๑.๑) สัมมาวาจา (Right Speech) แปลว่า เจรจาชอบ หมายถึง การเว้นจากวิหจริต ๔ ประการ^{๖๓} อันได้แก่ (๑) พูดเท็จ (มุสาวาท) หรือพูดโกหก เป็นการพูดที่มีเจตนาไม่ดี ผิดจากความเป็นจริง มุ่งหวังที่จะกดโกง หลอกลวงผู้ฟังเพื่อหวังประโยชน์ตนเอง (๒) พูดส่อเสียด (ปิสุณวาจา) เป็นการพูดยุยงให้คนทะเลาะกัน เข้าใจผิดกัน สร้างความแตกแยก (๓) พูดคำหยาบ (ผรุสวาจา) เป็นการด่าทอสาปแช่งต่าง ๆ ถูกเหยียดหยาม ก้าวร้าวรุนแรงด้วยความสะใจ เพื่อให้ผู้ฟังเจ็บปวดเสียใจ (๔) พูดเพื่อเจ้อ (สัมผัปปลาปะ) เป็นการพูดเหลวไหล ไร้สาระ หาประโยชน์มิได้ จะเห็นได้ว่า สัมมาวาจาคือการพูดที่ดี มีหลักการโดยสรุป ๕ ประการ ได้แก่ (๑) ต้องเป็นคำจริง คือ ข้อมูลที่ถูกต้องมีหลักฐานอ้างอิงได้ ไม่ปั้นแต่งขึ้นมาเอง (๒) ต้องเป็นคำสุภาพ คือ พูดด้วยภาษาที่สุภาพ ไพเราะ ไม่หยาบโลน หยาบคาย (๓) พูดแล้วมีประโยชน์ คือ มีประโยชน์ต่อผู้ฟังถ้าหากนำแนวทางไปคิดหรือปฏิบัติในทางสร้างสรรค์ต่อไป (๔) พูดด้วยจิตที่มีเมตตา คือ พูดด้วยจิตใจที่มีความปรารถนาดีต่อผู้ฟัง มีความจริงใจต่อผู้ฟัง (๕) พูดได้ถูกกาลเทศะ คือ พูดในสถานที่เหมาะสม ในเวลาที่เหมาะสม ในปริมาณที่เหมาะสม โดยความเหมาะสมจะมีมากขึ้นอยู่กับเรื่องที่กำลังพูดนั่นเอง^{๖๔} ดังนั้นบุคคลควรพูดแต่สิ่งที่เป็นจริง ถูกต้อง ไพเราะ มีสาระ ประกอบด้วยประโยชน์แก่ผู้ฟังเพื่อให้มีความสามารถในการใช้ทักษะการสื่อสารและการอยู่ร่วมกับผู้อื่นได้อย่างมีคุณภาพ และเกิดประโยชน์สุขแก่ตนเองและผู้อื่น

๑.๒) สัมมากัมมันตะ (Right Action) แปลว่า กระทำชอบหรือการงานชอบ หมายถึง การกระทำที่เว้นจากความประพฤติชั่วทางกาย ๓ อย่าง^{๖๕} นั่นคือ การคิดลอบฆ่า ๑ – ๓ ในศีล ๕ อันได้แก่ (๑) การฆ่า การประทุษร้าย การเบียดเบียน การทำลาย การปลงชีวิตผู้อื่นรวมถึงสัตว์ (ปณาดิบาต) (๒) การถือสิ่งของที่เขามิได้ให้ เช่น การลักขโมย วิ่งราว แย่งชิง ปล้น และโกง ด้วยอุบายต่าง ๆ เพื่อหวังสิ่งนั้นมาเป็นของตนทั้งต่อหน้าและลับหลัง (อทินนาทาน) (๓) การประพฤติผิดในกาม ล่วงละเมิดสิ่งที่ผู้อื่นรักและหวงแหน (กามสุมิจจาจาร) ดังนั้นบุคคลควรกระทำแต่สิ่งที่ชอบธรรม ถูกต้องด้วยการควบคุมกิเลสตัณหาให้อยู่ในความพอดี พอเหมาะ เพื่อปราศจากการเบียดเบียนทำลายผู้อื่นทั้งชีวิตและทรัพย์สิน นำไปสู่การอยู่ร่วมกันด้วยดีและมีสุข

^{๖๓} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๓/๒๕๕.

^{๖๔} พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส, สัมมาวาจา “พูดดี คือ ดี สังคมดี”, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ๒๑ เซ็นจูรี จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๒๑ – ๒๒.

^{๖๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๕.

๑.๓) สัมมาอาชีวะ (Right Livelihood) แปลว่า เลี้ยงชีพชอบ หมายถึง เว้นจากเลี้ยงชีวิตโดยทางที่ผิด^{๖๖} หรือการละเว้นมิจฉาอาชีวะ เช่น การโกง การบังคับขู่เข็ญ การเบียดเบียนผู้อื่นเพื่อให้ได้มาซึ่งทรัพย์ เป็นต้น แต่เป็นการประกอบสัมมาชีพอย่างถูกต้อง ไม่ผิดกฎหมาย ไม่ผิดศีลธรรม ไม่ผิดวัฒนธรรมประเพณีของสังคม ปราศจากการเอารัดเอาเปรียบทุกรูปแบบเพื่อแสวงหาประโยชน์ตนเอง ตลอดจนการใช้เทคโนโลยีเพื่อเอื้อต่อการประกอบการเลี้ยงชีพอย่างถูกต้องชอบธรรมด้วย หลักการของสัมมาอาชีวะ แบ่งออกเป็น ๓ ประการ^{๖๗} ซึ่งเป็นไปตามหลักกุศลกรรมบถ ๑๐^{๖๘} ได้แก่ (๑) การเลี้ยงชีพชอบทางกาย หมายถึง การเลี้ยงชีพที่ไม่ก่อให้เกิดการเบียดเบียน ทำลายชีวิตและทรัพย์สิน เพราะเป็นการทำลายศีลธรรมอันดีงามของคนในสังคม ทำให้ดำรงอยู่ด้วยความหวาดระแวงและเป็นทุกข์ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสถึงอาชีพที่ไม่พึงประกอบ ๕ ประการ^{๖๙} ตลอดจนการไม่เลี้ยงชีพด้วยการลักขโมย ทูจริต คดโกง เอารัดเอาเปรียบ และล่วงละเมิด ข่มเหงจิตใจ ทำลายลบล้างเกียรติและวงศ์ตระกูล เพื่อให้ได้ทรัพย์มาเลี้ยงชีพตน (๒) การเลี้ยงชีพชอบทางวาจา หมายถึง การใช้วาจาไปในทางที่ถูกต้อง ชอบธรรมเพื่อเลี้ยงชีพ ได้แก่ การละเว้นจากการพูดเท็จ ส่อเสียด คำหยาบและเพ้อเจ้อเพื่อเห็นแก่ประโยชน์ส่วนตน (๓) การเลี้ยงชีพชอบทางใจ ซึ่งเป็นมโนกรรมฝ่ายกุศล ทำให้เกิดความสงบสุขภายใน ได้แก่ การไม่ละโมภฟุ้งเล็ง การไม่คิดร้ายมุ่งเบียดเบียนเพื่อหวังประโยชน์ส่วนตน และการมีความเห็นถูกต้องเรื่องโลกและชีวิตตามความเป็นจริง เช่น เรื่องบุญ-บาป ควร-ไม่ควร ผิด-ถูก เป็นต้น ซึ่งความเห็นถูกเหล่านี้จะน้อมนำให้บุคคลมีความคิด การพูดและการกระทำเป็นไปด้วยความเหมาะสมและถูกต้อง

หากพิจารณาตามอริยมรรค ๘ ในหมวดศีลนี้ จะได้ว่า การเลี้ยงชีพชอบทางกายหรือกายสุจริต ๓ จะหมายถึง สัมมากัมมันตะ และการเลี้ยงชีพชอบทางวาจาหรือวจีสุจริต ๔ จะหมายถึง สัมมาวาจา ดังนั้นสัมมาอาชีวะจึงครอบคลุมทั้งสัมมากัมมันตะและสัมมาวาจาในตัวเอง การทำองค์มรรคแห่งสัมมาอาชีวะให้สมบูรณ์ จึงเปรียบเสมือนการทำองค์มรรคแห่งสัมมากัมมันตะและ

^{๖๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๒๗๘.

^{๖๗} พระธำมณี เขมธมฺโม (จำปา), “ศึกษาสัมมาอาชีวะในพระพุทธศาสนา”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๕.

^{๖๘} อ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๗๖/๓๒๒ – ๓๒๔.

^{๖๙} อ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๗๗/๒๕๕. อาชีพ ๕ ประการ ได้แก่ การค้าขายศัสตราวุธ การค้าขายสัตว์ การค้าขายเนื้อ การค้าขายของมีนเมา การค้าขายยาพิษ

สัมมาวาจาให้สมบูรณ์พร้อมกันไปในตัว^{๓๐} หรือก็คือ การที่บุคคลประกอบสัมมาอาชีวะอย่างถูกต้องและสมบูรณ์ย่อมหมายถึงเขาได้มีการเจรจาชอบ (สัมมาวาจา) และกระทำชอบ (สัมมากัมมันตะ) ด้วย ซึ่งเป็นทางมาแห่งความประพฤติดีที่ดั่งาม สุจริต ถูกต้องทั้งทางกายและวาจา ทำให้สังคมเกิดความสงบเรียบร้อยและเป็นปกติสุขด้วยดี

๒) หมวดสมาธิ เป็นการฝึกอบรมทางจิตใจ การปลูกฝังคุณธรรมความดีงาม สร้างเสริมพัฒนาคุณภาพและสมรรถภาพทางจิต เช่น มีความสงบ มีคุณธรรม เรียบร้อย ผ่องใส สะอาด บริสุทธิ์ เป็นต้น ทั้งนี้เพื่อเอื้อต่อการมีชีวิตที่ดีงาม และรู้จักใช้ความสามารถในกระบวนการสมาธิเป็นฐานความพร้อมที่จะใช้งานในทางปัญญาอย่างได้ผลดีที่สุดต่อไป

การฝึกอบรมจิตให้เป็นไปในทางที่ถูกต้องดีงาม ย่อมทำให้การพูดและกระทำถูกต้องดีงามและประสบความสำเร็จ ไม่เคียดแค้น เพราะมนุษย์มีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ ถ้าคนมีใจชั่วก็จะพูดชั่วหรือทำชั่วตามไปด้วย เพราะความชั่วนั้น ทุกข์ย่อมติดตามเขาไป หากเขามีใจดี ก็จะพูดดีหรือทำดีตามไปด้วย เพราะความดีนั้น สุขย่อมติดตามเขาไป^{๓๑} ดังนั้นจิตที่ได้รับการฝึกหัดอบรมหรือคุ้มครองให้ดีแล้ว ย่อมจะไม่ทำกรรมชั่วใด ๆ และจะนำความสงบสุขร่มเย็นมาให้แก่เจ้าของจิต เพราะเป็นจิตที่เมื่อถูกโลกธรรมกระทบแล้วจะไม่หวั่นไหว ไม่กวัดแกว่งไปมา ไม่เศร้าโศก แต่จะผ่องแผ้ว เบิกบาน บริสุทธิ์ ยึดมั่นและมั่นคงในคุณธรรมความดีงามถูกต้องพร้อมที่จะใช้งานในทางปัญญาอย่างได้ผลดีที่สุดต่อไป หมวดสมาธิในไตรสิกขา ประกอบด้วย องค์ธรรม ๓ ประการ ได้แก่

๒.๑) สัมมาวายามะ (Right Effort) แปลว่า พยายามชอบหรือความเพียรชอบ หมายถึง ความเพียรพยายาม ไม่เกียจคร้าน ไม่ท้อถอยในการเพียรสร้างกุศลและละเว้นอกุศลเพื่อฝึกอบรมจิตให้มีคุณภาพและสมรรถภาพที่ดียิ่งขึ้น ความเพียรพยายามในที่นี้คือความเพียรใน ๔ สถาน^{๓๒} ได้แก่ (๑) เพียรป้องกันหรือเพียรระวังอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น (๒) เพียรละหรือเพียรกำจัดอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้หมดสิ้นไป (๓) เพียรเจริญหรือเพียรสร้างกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น (๔) เพียรรักษากุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้ตั้งมั่นและเจริญยิ่งขึ้นไป แม้ว่าสัมมาวายามะนี้จะเป็นคุณธรรมอยู่ภายในจิตใจ แต่สัมมาวายามะจะทำหน้าที่ได้ดีและเจริญงอกงามขึ้นนั้นต้องอาศัยความสัมพันธ์กับโลกภายนอกด้วย เพราะปัจจัยแวดล้อมภายนอกมีความสำคัญต่อการแผ่ขยายความ

^{๓๐} ศักดิ์ชัย อนันต์ศรีชัย, “สัมมาอาชีวะเพื่อโลกธุรกิจยุคใหม่”, สารนิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕), หน้า ๑๐.

^{๓๑} จุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑ – ๒/๒๓ – ๒๔.

^{๓๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๖.

เพียรที่อยู่ภายในใจออกไปเป็นการกระทำ การดำเนินชีวิต การประกอบกิจการงานต่าง ๆ ซึ่งจะมีสภาพทั้งที่เกื้อกูลและบั่นทอนต่อการประกอบความเพียรและความเจริญงอกงามของคุณธรรมภายในได้

๒.๒) สัมมาสติ (Right Mindfulness) แปลว่า ระลึกรับรู้ หมายถึง การมีสติรู้ตัวอยู่กับปัจจุบันขณะว่าตนเองกำลังคิด พุค กระทำอะไรอยู่ สติคือความระลึกได้ ความไม่เผลอ ไม่เลินเล่อ ไม่ฟุ้งเฟ้อเลื่อนลอย ความระมัดระวัง ความตื่นตัวต่อหน้าที่ ภาวะที่พร้อมอยู่เสมอในอาการคอยรับรู้ต่อสิ่งต่าง ๆ ที่เข้ามาเกี่ยวข้องและตระหนักดีว่าควรปฏิบัติต่อสิ่งนั้น ๆ อย่างไร สติเปรียบเสมือนนายประตูที่คอยเฝ้าดูคนเข้าออกอยู่เสมอ พร้อมทั้งกำกับโดยปล่อยคนที่ควรเข้าออกให้เข้าออกได้ คอยห้ามคนที่ไม่ควรเข้าไม่ให้เข้าไป คนที่ไม่ควรออกไม่ให้ออกไป หรือก็คือคอยเตือนตนในการทำความดีและไม่เปิดโอกาสแก่ความชั่ว การดำเนินชีวิตโดยมีสติกำกับอยู่เสมอ นั่นถือได้ว่าเป็นผู้มีความไม่ประมาท หรือ อปฺปมาท ซึ่งเป็นอปฺปมาทธรรมเป็นหลักความรู้สึกรับผิดชอบตามแนวของพระพุทธศาสนา ^{๓๓} กล่าวคือ มีความระมัดระวังไม่ให้ถลำลงไปทางเสื่อมและไม่พลาดโอกาสในความเจริญก้าวหน้า ตระหนักดีถึงสิ่งที่ควรทำและไม่ควรทำ รวมทั้งช่วยให้ทำการต่าง ๆ ด้วยความละเอียดรอบคอบและจริงจัง

สัมมาสติในที่นี้คือการระลึกรับรู้ในสติปัฏฐาน ๔ ซึ่งเป็นที่ตั้งของสติ หรือ วิธีปฏิบัติเพื่อใช้สติให้บังเกิดผลดีที่สุด การเจริญสติปัฏฐาน ๔ ^{๓๔} ได้แก่ (๑) กายานุปัสสนา คือ การพิจารณากายหรือตามรู้รู้ทันกาย (๒) เวทนานุปัสสนา คือ การตามรู้รู้ทันเวทนา หรือความรู้สึกต่าง ๆ (๓) จิตตานุปัสสนา คือ การตามรู้รู้ทันจิตว่าเป็นอย่างไร (๔) ธัมมานุปัสสนา คือ การตามรู้รู้ทันธรรมทั้งหลาย บุคคลที่เจริญสัมมาสติจะทำให้สามารถควบคุมรักษาสภาพจิตให้เป็นสมาธิได้ง่าย ร่างกายและจิตใจเป็นตัวของตัวเองเพราะมีความโปร่งเบา ผ่อนคลาย เป็นสุข เป็นอิสระ บริสุทธิ์ ไม่เป็นไปตามอำนาจตัณหาอุปาทาน เมื่อสภาพจิตเป็นสมาธิจะทำให้การพิจารณาสิ่งต่าง ๆ ดำเนินไปอย่างชัดเจนซึ่งเท่ากับว่าเป็นพื้นฐานในการเสริมสร้างปัญญาให้เจริญยิ่งขึ้นไป

๑.๓) สัมมาสมาธิ (Right Concentration) แปลว่า ตั้งจิตมั่นชอบ สมาธิคือความตั้งมั่นแห่งจิต หรือ ภาวะจิตที่มีอารมณ์เป็นหนึ่ง แน่วแน้อยู่กับสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ไม่ฟุ้งซ่านหรือซัดส่ายไปมา สัมมาสมาธิในที่นี้หมายถึงสมาธิตามแนวฐาน ๔ ได้แก่ ปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน และจตุตถฌาน ซึ่งเป็นเรื่องของการฝึกจิตในขั้นลึกซึ้ง ละเอียดประณีต อย่างไรก็ตามสมาธิมีประโยชน์แก่ผู้เจริญสมาธิมากมายโดยเฉพาะประโยชน์ในชีวิตประจำวัน เช่น ทำให้จิตใจผ่องคลาย

^{๓๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๘๐๔ – ๘๐๕.

^{๓๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๖.

ความเครียดกังวลใจ เป็นผู้มีจิตใจและมีบุคลิกภาพที่เข้มแข็ง หนักแน่น มั่นคง สงบ เยือกเย็น สดชื่น ผ่องใส มีเมตตา กรุณา มีจิตในสภาพที่พร้อมและง่ายแก่การปลูกฝังคุณธรรมต่าง ๆ และเสริมสร้างนิสัยที่ดี รวมทั้งเป็นเครื่องเสริมประสิทธิภาพในการทำงานเพราะจิตที่เป็นสมาธิ แน่วแน่อยู่กับสิ่งที่กำลังกระทำ ไม่ฟุ้งซ่านเลื่อนลอยย่อมช่วยให้ทำงานได้ผลดีมีประสิทธิภาพ เป็นต้น

๓) **หมวดปัญญา** เป็นการฝึกอบรมทางปัญญา เป็นการมองดูรู้จักและเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง หรือ รู้เท่าทันธรรมชาติของสังขารธรรมทั้งหลาย รู้จักวางท่าทีและปฏิบัติต่อโลกและชีวิตได้อย่างถูกต้อง เหมาะสม เป็นประโยชน์ คำว่า ปัญญา คือ ความรู้ทั่ว ความรู้เข้าใจชัดเจน หยั่งแยกได้ในเหตุผล ดี-ชั่ว ถูก-ผิด ควร-ไม่ควร ประโยชน์-โทษ ของสิ่งทั้งหลายได้อย่างถูกต้อง และรู้ที่จะจัดการกับสิ่งเหล่านั้นได้เป็นอย่างดี ปัญญาจึงเป็นเครื่องมือในการได้ตรองพิจารณาเพื่อสลัดออกจากทุกข์ หมวดปัญญาในไตรสิกขาประกอบด้วยองค์ธรรม ๒ ประการ ได้แก่

๓.๑) สัมมาทิฐิ (Right View , Right Understanding) แปลว่า เห็นชอบ เห็นถูกต้อง ทิฐิ คือ ความเห็น ความเชื่อถือ ความเข้าใจตามนัยเหตุผลข้อที่เข้ากับความจริงของตนเอง หรือที่เรียกว่า แนวทัศนคติในการมองโลกและชีวิต ซึ่งมีอิทธิพลอย่างมากในการกำหนดวิถีชีวิตและสังคมของมนุษย์ ในกรรมบท ทิฐิเป็นมโนกรรมซึ่งเป็นกรรมที่สำคัญมีผลมากมายร้ายแรงที่สุดยิ่งกว่ากายกรรมและวจีกรรม เพราะเป็นตัวบ้นดาลกายกรรมและวจีกรรมอยู่เบื้องหลังอีกชั้นหนึ่ง ^{๓๕} นั่นคือ บุคคลมีความเห็นที่ดีเป็นกุศลย่อมส่งผลให้เกิดการกระทำภายนอกทั้งทางกายและวาจาที่ดี ในทางตรงกันข้ามบุคคลมีความเห็นที่ผิดย่อมชักนำไปสู่การกระทำผิดได้

สัมมาทิฐิ หมายถึง การมีปัญญาอันเห็นชอบตามคลองธรรม สอดคล้องกับศีลธรรม เช่น ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว รู้สิ่งที่มีโทษว่ามีโทษ รู้สิ่งที่ไม่มิโทษว่าไม่มีโทษ เป็นต้น ตลอดจนรู้และเข้าใจเกี่ยวกับโลกและชีวิตตามความเป็นจริง มองเห็นสิ่งทั้งหลายตามสภาวะของมัน รวมถึงเห็นสภาพปัญหาและกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยของสิ่งทั้งหลาย เพราะทุกสิ่งทุกอย่างอิงอาศัยกันและกันเกิดขึ้น ไม่มีสิ่งใดอยู่ได้อย่างโดดเดี่ยว เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนั้นก็มิ เมื่อสิ่งนี้ดับ สิ่งนั้นก็ดับ ^{๓๖} เรียกความสัมพันธ์ของสิ่งทั้งหลายนี้ว่า ปฏิจจสมุปบาท หรือ อธิปปัจจยา อธิบายได้ว่า ทุกส่วนย่อยล้วนเป็นส่วนหนึ่งที่อยู่ในระบบความสัมพันธ์ของธรรมชาติ คือ ระบบของความเป็นไปตามเหตุ

^{๓๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๓๓๕ – ๓๓๖.

^{๓๖} พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), ธรรมะและการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๓๘), หน้า ๘.

ปัจจัยของสิ่งทั้งหลายว่าสรรพสิ่งมีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน มีผลกระทบต่อกัน สิ่งที่เกิดขึ้นในส่วนหนึ่งก็จะมีผลกระทบต่อกันด้วย^{๓๗}

ปัจจัยที่ก่อให้เกิดสัมมาทิฐิมี ๒ ประการ ได้แก่ (๑) ปรโตโมสะ (ปัจจัยภายนอก) คือ เสี่ยงจากผู้อื่นหรือจากภายนอก หมายถึง สภาพแวดล้อมภายนอกทุกประเภทที่มีอิทธิพลต่อการดำเนินชีวิต เช่น การสั่งสอน การแนะนำ การถ่ายทอด การโฆษณา ข้อมูลข่าวสาร การเรียนรู้ สื่อสิ่งพิมพ์ โทรทัศน์ เครื่องมือสื่อสาร เป็นต้น หมายถึงเฉพาะเสี่ยงจากภายนอกที่มีความเห็นถูกต้องดีงามเท่านั้น (๒) โยนิโสมนสิการ (ปัจจัยภายใน) คือ การทำใจให้แยบคายหรือการใช้ความคิดถูกวิธี ความรู้จักคิด มองสิ่งทั้งหลายด้วยความคิดพิจารณาให้เห็นตามสภาวะและตามความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย ซึ่งปัจจัยทั้งสองต้องอาศัยซึ่งกันและกัน โดยเริ่มจากปัจจัยภายนอก คือ การมีกัลยาณมิตรสำหรับให้เกิดศรัทธา (ความมั่นใจด้วยเหตุผลที่ได้พิจารณาเห็นจริงแล้ว) ก่อนจึงเกิดปรโตโมสะที่ดีงามประกอบเข้ากับการใช้วิธีการแห่งปัญญา คือ มีโยนิโสมนสิการ ปัจจัยเหล่านี้จะทำให้เกิดสัมมาทิฐิและทำให้ปัญญาเจริญยิ่งขึ้นต่อไป

สัมมาทิฐิมีความสำคัญต่อการดำเนินชีวิตอย่างยิ่งในฐานะเป็นนายสารถิ^{๓๘} ที่ชาญฉลาดสามารถนำรถคือชีวิตแล่นไปถึงจุดหมายได้เป็นผลสำเร็จ และเป็นบ่อเกิดให้กุศลธรรมอื่น ๆ ที่ยังไม่เกิดขึ้นให้เกิดขึ้นและสนับสนุนให้กุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญยิ่งขึ้นไป^{๓๙} จะเห็นได้ว่า สัมมาทิฐิซึ่งเป็นมโนกรรมฝ่ายกุศลจะเป็นจุดเริ่มต้นและชักนำให้มนุษย์ดำเนินชีวิตไปในแนวทางที่ถูกต้องทั้งทางกายและวาจาต่อไป

๓.๒) สัมมาสังกัปปะ (Right Thought) แปลว่า คำริชอบ หรือ ความนึกคิดในทางที่ถูกต้อง มี ๓ ประการ ได้แก่ (๑) เนกขัมมสังกัปปะ คือ คำร้อออกจากกามหรือปลอดจากโลกะคิดเสียสละ ไม่หมกมุ่นพัวพันติดกับสิ่งสนองตัณหาต่าง ๆ (๒) อภัยปาทสังกัปปะ คือ คำริในอันไม่พยาบาท เกลียดเคัน เกลียดชัง แต่คิดปรารภณาให้ผู้อื่นเป็นสุข (๓) อวิหิงสาสังกัปปะ คือ คำริในอันไม่เบียดเบียน ทำร้ายหรือทำลาย แต่คิดช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นทุกข์

กล่าวได้ว่า ไตรสิกขาเป็นระบบการฝึกอบรมเชิงปฏิบัติที่ประกอบด้วยหมวดศีล หมวดสมาธิ และหมวดปัญญา ซึ่งสามารถนำมาอธิบายลำดับขั้นตอนในการส่งผลที่ต่อกันได้ กล่าวคือ

^{๓๗} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), คนไทยกับป่า, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๓๙), หน้า ๑๐๕.

^{๓๘} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๔๖/๖๐.

^{๓๙} อัง.เอกก (ไทย) ๒๐/๒๕๕/๓๘.

เมื่อบุคคลมีความบริสุทธิ์ในความประพฤติทางกายและวาจา รวมทั้งการงดเว้นการประพฤติชั่ว ใจก็ไม่ต้องหวาดกลัวต่อการลงโทษและภัยต่าง ๆ เพราะเชื่อมั่นในความประพฤติที่สุจริตของตน ที่ทำให้สังคมอยู่ร่วมกันด้วยความปกติสุข เรียบร้อย ใจก็จะปลอดโปร่ง สะอาด สงบ สบาย แน่วแน่ ไม่ฟุ้งซ่าน และเกิดเป็นสมาธิ สภาพจิตเช่นนี้จะทำให้ใช้ความคิดพิจารณาในการทำ ความเข้าใจสิ่งต่าง ๆ ได้ง่ายและชัดเจนขึ้น ไตรสิกขาจึงเป็นการฝึกอบรมเป็นลำดับขั้นตอน นั่นคือ คิด สมาธิ และปัญญา ตามลำดับ เป็นการฝึกส่วนที่หยابหรือภายนอก เกี่ยวเนื่องกับสังคม ไปสู่ส่วนที่ ละเอียดหรือภายใน หรือ จากส่วนที่เป็นรูปธรรมที่เห็นชัดเจน จัดการได้ง่าย ไปสู่ส่วนที่เป็น นามธรรม มองไม่เห็นและยากต่อการจัดการ กล่าวสั้น ๆ คือ เริ่มฝึกหัดจากกาย วาจา (หมวดศีล) เข้าไปหาจิตใจ (หมวดสมาธิ) และปัญญา (หมวดปัญญา) นอกจากนี้ไตรสิกขามีลักษณะเป็นวงจร ต่อเนื่อง กล่าวคือ มิใช่เป็นการพัฒนาแบบเป็นเส้นตรง แต่เป็นการพัฒนาในลักษณะที่เป็นวงจร แห่งความดี (Virtuous Cycle) ที่ไม่เวียนบรรจบพอดี และมีลักษณะทรงกันหอย^{๔๐} ที่จะช่วย ขยกระดับการพัฒนาศีล สมาธิและปัญญาให้เจริญยิ่งขึ้นไป นั่นคือ ยิ่งบุคคลฝึกปรือมารอบเพียงใด ศีล สมาธิและปัญญาในรอบต่อ ๆ ไปก็จะยิ่งเจริญงอกงามมากยิ่งขึ้น ๆ ขึ้น

ก. บุญกิริยาวัตถุสู่ความรับผิดชอบต่อสังคมขององค์กรธุรกิจ

จากหัวข้อที่ผ่านมาจะได้ระบบไตรสิกขา ได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา ซึ่งเป็นแบบแผนการ ฝึกอบรมหลักการใหญ่สำหรับการปฏิบัติธรรมเต็มตามกระบวนการและมุ่งหมายที่เป้าหมายชีวิต ระดับปรมัตถะ โดยมีพระภิกษุสงฆ์เป็นแบบอย่างในการปฏิบัติแบบเต็มแผนนั้น อาจจะไม่ เหมาะสมสำหรับคฤหัสถ์ จึงมีการผ่อนระบบวิธีดำเนินชีวิตลงมาและมีการจัดรูปขั้นตอนใหม่ เพื่อให้เหมาะสมสำหรับคฤหัสถ์หรือชาวบ้าน เรียกว่า บุญกิริยา หรือ บุญกิริยาวัตถุ มี ๓ ชั้น เช่นเดียวกับไตรสิกขา ได้แก่ ทาน ศีล ภavana^{๔๑} ซึ่งเป็นข้อปฏิบัติเบื้องต้นเกี่ยวกับการแสดงออก ทางกายวาจา การปฏิบัติต่อกันระหว่างมนุษย์ หรือ ความสัมพันธ์ทางสังคม เป็นกระทำที่ปรากฏ รูปร่าง มองเห็นได้ชัด ปฏิบัติได้ง่ายกว่า โดยแยกกระจายเป็น ๒ ข้อ คือ ทานและศีล มุ่งให้ขัดเกลา ทำชีวิตจิตใจให้ประณีตเจริญงอกงามขึ้น โดยการใช้การกระทำภายนอกที่หยาบกว่าเป็นเครื่องมือ ส่วนสมาธิและปัญญา ระบบบุญกิริยาไม่ได้แยกเน้น แต่เอามาจัดรวมกันเพื่อชี้แนะเนื้อหาให้เบา

^{๔๐} อภิชาติ พันธเสน, พุทธเศรษฐศาสตร์: วิวัฒนาการ ทฤษฎี และการประยุกต์กับเศรษฐศาสตร์สาขา ต่าง ๆ, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท อัมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๔๓), หน้า ๔๓๔.

^{๔๑} อก.อุฎฺฐก. (ไทย) ๒๓/๓๖/๒๕๔, , พ.อุติ. (ไทย) ๒๕/๖๐/๔๑๕.

บางลง^{๔๒} กล่าวสรุปก็คือ ไตรสิกขาและบุญกิริยาเป็นระบบอันเดียวกัน^{๔๓} แต่มีจุดเน้นที่ต่างกัน กล่าวคือ บุญกิริยาเน้นด้านภายนอก หรือ เน้นด้านหยาบ โดยขยายด้านนอกเป็น ๒ อย่างคือทาน และศีล ส่วนสมาธิและปัญญาขุบรวมเป็นภาวนา ในขณะที่ไตรสิกขาจะเน้นด้านใน โดยขยายภาวนาออกเป็นสมาธิและปัญญา ส่วนทานและศีลขุบรวมไปในศีล เพราะทานก็เป็นองค์ประกอบหนึ่งที่ทำให้สังคมอยู่ร่วมกันด้วยดี ดังนั้นในงานวิจัยฉบับนี้เป็นการศึกษาเกี่ยวกับการดำเนินธุรกิจซึ่งเป็นเรื่องของคหบดี ผู้วิจัยจึงใช้ระบบบุญกิริยานี้เป็นกรอบในการวิเคราะห์ต่อไป

๑) ทาน คือ การให้ การเผื่อแผ่แบ่งปัน การสละให้ปันสิ่งของเพื่อเป็นประโยชน์แก่ผู้อื่น อาจเป็นการให้เพื่อวัตถุประสงค์ต่าง ๆ เช่น เพื่ออนุเคราะห์ เพื่อสงเคราะห์ เพื่อยึดเหนี่ยวน้ำใจสร้างความสามัคคี เพื่อบูชาคุณความดี เพื่อยกย่องคนทำความดี เป็นต้น การให้อาจอยู่ในรูปของทรัพย์สินเงินทอง สิ่งของเครื่องใช้ยังชีพ วัสดุอุปกรณ์ต่าง ๆ ความรู้ คำแนะนำสั่งสอน หรือให้ธรรมะเพื่อเป็นแนวทางในการดำเนินชีวิต ให้ร่างกายและแรงใจในการสร้างสรรค์สิ่งที่ดีงามและเป็นสาธารณะประโยชน์ ตลอดจนให้อภัยที่เรียกว่าอภัยทาน กล่าวโดยสรุป ทานมี ๓ ประเภท ได้แก่ (๑) วัตถุทานหรืออามิสทาน คือ การให้สิ่งของต่าง ๆ ด้วยอหยาศัยเมตตาเผื่อแผ่ (๒) ธรรมทาน คือ การให้ธรรมเป็นทาน คำแนะนำ ความรู้ต่าง ๆ ที่ทำให้ผู้ฟังเกิดสติปัญญากระทำแต่ความดี ละเว้นความชั่ว อบรมจิตให้เกิดความสงบผ่องใสได้ (๓) อภัยทาน คือ ความเป็นผู้มีจิตเมตตา มีความรักปรารถนาดี ไม่อาฆาตพยาบาท เว้นจากการประทุษร้ายเบียดเบียนซึ่งกันและกัน ไม่จองเวร เป็นผู้ให้อภัยและมีจิตเมตตาต่อสรรพสัตว์ทั้งหลาย

๒) ศีล แปลว่า ปกติ สงบเย็น หมายถึง ความประพฤติดีงาม และการหาเลี้ยงชีพในทางสุจริต ความมีระเบียบวินัย กิริยามารยาทเรียบร้อย บุคคลมีศีลย่อมไม่เบียดเบียนประทุษร้ายผู้อื่น ไม่ละเมิดกรรมสิทธิ์ในทรัพย์สิน ไม่ละเมิดต่อของรักของผู้อื่นที่เป็นการทำร้ายจิตใจและลบหลู่ศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ ไม่ทำร้ายด้วยวจีทุจริต และการไม่เบียดเบียนตนเองด้วยสิ่งเสพติดซึ่งทำลายสติสัมปชัญญะที่เป็นเครื่องป้องกันอกุศลธรรมและช่วยตั้งมั่นในกุศลธรรม บุคคลทั่วไปควรรักษาศีลให้เป็นปกติ อย่างน้อยที่สุดคือการรักษาศีล ๕ ซึ่งการรักษาศีลจะเป็นเหตุให้คนในสังคมอยู่ร่วมกันได้อย่างปกติสุข เพราะปราศจากการเบียดเบียนกันทั้งทางกายและวาจา

๓) ภาวนา แปลว่า การเจริญ การอบรม การทำให้มี ให้เป็นขึ้น หมายถึง การทำให้สงบและทำปัญญาให้เกิดขึ้นด้วยการฝึกฝนอบรมจิต หรือก็คือ การฝึกอบรมจิตใจให้เจริญขึ้น

^{๔๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๕๕๘.

^{๔๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), ปฏิบัติธรรมให้ถูกทาง, พิมพ์ครั้งที่ ๔๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๒), หน้า ๑๓.

ด้วยคุณธรรมต่าง ๆ ให้เข้มแข็งมั่นคงหนักแน่น และให้มีปัญญารู้เท่าทันสังขาร รู้เท่าทันโลกและชีวิต มีโลกทัศน์และชีวทัศน์ที่ถูกต้อง ภาวนาในที่นี้ก็คือสมาธิและปัญญาในระบบไตรสิกขา ซึ่งครอบคลุมตั้งแต่สัมมาวาทยามะที่เพียรละกิเลสเพียรอบรมกุศลธรรมจนมาถึงการมีสัมมาทิฐิและความดำริที่ชอบประกอบด้วยเมตตากรุณาในสัมมาสังกัปปะ^{๔๔} วิธีการในการฝึกอบรมจิตและปัญญา เช่น การสนทนาธรรม การแก้ไขปลูกฝังความเชื่อ ความเห็น และความเข้าใจให้ถูกต้อง การเจริญเมตตา ตลอดจนการคิดพิจารณาหาเหตุผล การสดับการเล่าเรียน การฝึกอบรมลงมือปฏิบัติ เป็นต้น บุคคลที่หมั่นฝึกอบรมจิตและปัญญาจะส่งผลให้จิตใจมีความสงบ ได้รับการพัฒนาให้เป็นไปในทางที่ถูกต้องดีงาม บริสุทธิ์ ใสสะอาด เรียบร้อย เป็นจิตที่คิดให้ผู้อื่นมีความสุข (จิตอาสา) เป็นอิสระจากการพึ่งพาวัตถุภายนอก และมีความเข้มแข็งมั่นคงในกุศลธรรมด้วยสติและสมาธิ อีกทั้งมีปัญญาทรงโลก (ศาสตร์ต่าง ๆ ทางโลก) และ ปัญญาทางธรรม (การเข้าใจโลกและชีวิตถูกต้องตามความเป็นจริง , เข้าใจธรรมะว่าสิ่งทั้งหลายล้วนเป็นไปตามธรรมชาติและเหตุปัจจัย)

จากระบบบุญกิริยาข้างต้นที่ประกอบด้วย ทาน ศีล ภาวนา สามารถนำมาแบ่งเป็น ๒ ด้านหลัก ๆ ได้แก่ ด้านกาย (ทาน ศีล) และ ด้านจิตใจ (ภาวนา) เช่นเดียวกับแนวคิดทางซีเอสอาร์ที่แบ่งระดับขึ้นในการปฏิบัติตามหลักซีเอสอาร์ซึ่งประกอบด้วย ๔ ชั้น (กล่าวแล้วไว้ในบทที่ ๒) ได้แก่ (๑) ข้อกำหนดตามกฎหมาย (Legislation) (๒) ประโยชน์ทางเศรษฐกิจ (Economic Profit) (๓) จรรยาบรรณทางธุรกิจ (Business code of conduct) (๔) ความสมัครใจ (Voluntary Action) โดยสามารถแบ่งออกเป็น ๒ ด้านหลัก ๆ เช่นกัน ได้แก่ ซีเอสอาร์ด้านกาย (ชั้นที่ ๑ – ๓) และ ซีเอสอาร์ด้านจิตใจ (ชั้นที่ ๔) นอกจากนี้ยังแบ่งเป็น ๒ ด้านได้อีก^{๔๕} นั่นคือ ซีเอสอาร์ระดับพื้นฐาน (การปฏิบัติซีเอสอาร์ที่เกิดจากความจำเป็นที่จะต้องปฏิบัติตามหน้าที่หรือตามระเบียบข้อบังคับทางกฎหมาย) คือ ซีเอสอาร์ด้านกาย และ ซีเอสอาร์ระดับก้าวหน้า (การปฏิบัติซีเอสอาร์ที่เกิดจากการอาสาหรือสมัครใจยินดีในการดำเนินกิจกรรมซีเอสอาร์นั้นด้วยตนเอง มิใช่เกิดจากความจำเป็นที่ต้องปฏิบัติตามหน้าที่หรือตามกฎหมาย) คือ ซีเอสอาร์ด้านจิตใจ สรุปได้ดังตารางที่ ๑ ดังนี้

^{๔๔} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๕๕๗.

^{๔๕} สถาบันไทยพัฒน์. ระดับชั้นของซีเอสอาร์. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา : <http://thaicsr.blogspot.com/2008/01/blog-post.html> [๒๑ พฤศจิกายน ๒๕๕๕].

ทาน ศีล	ภาวนา
ชีเอสอาร์ด้านกาย (ภายนอก)	ชีเอสอาร์ด้านจิตใจ (ภายใน)
ชีเอสอาร์ระดับพื้นฐาน	ชีเอสอาร์ระดับก้าวหน้า

ตารางที่ ๑ ความสัมพันธ์ระหว่างบุญกิริยาและชีเอสอาร์

จากตารางที่ ๑ อธิบายได้ว่า ทานและศีลในบุญกิริยามีความเป็นชีเอสอาร์ด้านกาย (ภายนอก) นั่นคือ การปฏิบัติชีเอสอาร์ขององค์กรธุรกิจทางกายและวาจาซึ่งเป็นการกระทำภายนอก เห็นได้ชัดเจน และถือเป็นชีเอสอาร์ขั้นพื้นฐาน หากธุรกิจปฏิบัติชีเอสอาร์มากขึ้นย่อมสามารถพัฒนาเข้าไปสู่ชีเอสอาร์ระดับก้าวหน้าได้ ซึ่งเป็นการปฏิบัติชีเอสอาร์ด้วยความสมัครใจอันเกิดจากจิตสำนึกภายในที่ดี มิได้เกิดจากการบังคับตามกฎหมายหรือจรรยาบรรณใด ๆ เช่นเดียวกับการเจริญด้วยทานและศีลให้มากก็ย่อมสามารถพัฒนาสมาธิและปัญญาได้มากยิ่งขึ้น การยกระดับคุณภาพและสมรรถภาพทางจิตให้สูงขึ้นนั้นย่อมทำให้ตระหนักถึงความสัมพันธ์ระหว่างธุรกิจกับสังคมที่ต่างอิงอาศัยกัน จะอยู่อย่างโดดเดี่ยวโดยไม่สนใจสังคมไม่ได้ ธุรกิจจึงดำเนินงานอย่างมีความรับผิดชอบต่อสังคมด้วยความสมัครใจ ซึ่งรายละเอียดจะได้นำเสนอต่อไป ดังนี้

๑) **ชีเอสอาร์ด้านกายหรือระดับพื้นฐาน** หมายถึง การปฏิบัติชีเอสอาร์ที่เกิดจากความจำเป็นที่ต้องปฏิบัติตามกฎหมาย (ระดับขั้นที่ ๑ และ ๓) และตามหน้าที่ (ระดับขั้นที่ ๒) กล่าวคือ ตามกฎหมาย (Hard Laws) เช่น กฎหมายแพ่ง กฎหมายอาญา กฎหมายคุ้มครองผู้บริโภค เป็นต้น และกฎหมายอย่างอ่อน (Soft Laws) ซึ่งเป็นการปฏิบัติตามจรรยาบรรณหรือจริยธรรม ตลอดจนการปฏิบัติชีเอสอาร์ตามหน้าที่ คือ สร้างผลกำไรให้แก่ธุรกิจอย่างถูกต้องตามกฎหมาย การทำกิจกรรมชีเอสอาร์ด้านกายหรือระดับพื้นฐานนี้จะอยู่ในรูปของการให้ทานและรักษาศีลในทางพระพุทธศาสนา ดังนี้

ทาน จากปัญหาทางเศรษฐกิจ สังคมและสิ่งแวดล้อมที่ได้กล่าวมาแล้ว จะเห็นว่าสาเหตุหลักมาจากการดำเนินธุรกิจที่มุ่งเน้นแสวงหากำไรสูงสุด เป็นการทำทุกวิถีทางเพื่อให้ได้มาซึ่งกำไรจนขาดจิตสำนึกต่อผู้อื่นและสิ่งแวดล้อม การให้ของธุรกิจจึงเป็นแนวทางหนึ่งที่ช่วยลดความเห็นแก่ตัวป้องกันการดำรงอยู่แบบตัวใครตัวมัน และการเอารัดเอาเปรียบแบบมือใครยาวสาวได้สาวเอาขององค์กรได้ ซึ่งการให้แบบชีเอสอาร์สามารถกระทำได้หลายรูปแบบ เช่น

- การให้วัตถุสิ่งของและความช่วยเหลือ (Corporate Philanthropy) หรือเรียกว่า การให้เพื่อสังคมขององค์กร เป็นวิธีการที่พบได้มากและเป็นที่ยอมรับของธุรกิจในปัจจุบันเพราะทำได้ง่าย ส่วนใหญ่จะเป็นการให้เงินช่วยเหลือ การบริจาคและการบริการ เช่น การบริจาคเงินช่วยเหลือกิจกรรมขององค์กรการกุศล การให้ทุนการศึกษา การบริจาคสิ่งของ การอุทิศบริการ (การบริการทางการแพทย์ ทัศนกรรม การให้คำแนะนำทางด้านเทคนิค สุขภาพ) การนำสิ่งของไปช่วยผู้ประสบภัยพิบัติต่าง ๆ การบริจาคสินค้าขององค์กรไปช่วยเหลือผู้เดือดร้อน เป็นต้น

- การให้แรงงาน แรงใจ ความรู้คำแนะนำ และเวลาเพื่อบำเพ็ญสาธารณประโยชน์ คือ การสนับสนุนให้พนักงาน คู่ค้า ร่วมสละเวลาและแรงงานในการทำงานให้แก่ชุมชนที่องค์กรตั้งอยู่ หรือเพื่อตอบสนองต่อประเด็นปัญหาทางสังคมที่องค์กรให้ความสนใจหรือห่วงใย ซึ่งองค์กรอาจเป็นผู้ดำเนินการเองโดยลำพัง หรือร่วมมือกับองค์กรหนึ่งองค์กรใดก็ได้ เช่น การสนับสนุนพนักงานให้สามารถหาโอกาสเป็นอาสาสมัครโดยไม่ถือเป็นวันลา จัดสรรคน เวลาและทุนทรัพย์ให้แก่ทีมอาสาสมัคร ให้รางวัลหรือประกาศคุณงามความดีแก่อาสาสมัครที่ดีเพื่อเป็นแบบอย่าง เป็นต้น

- การให้วาจาที่ดี เป็นประโยชน์และเป็นจริง ประกอบด้วยเหตุผลและความจริงใจ โดยไม่ก่อให้เกิดความเข้าใจผิดแก่ผู้รับฟัง เช่น การให้ข้อมูลเกี่ยวกับสินค้าที่ถูกต้องครบถ้วนเพียงพอต่อการตัดสินใจเลือกซื้อของผู้บริโภค การโฆษณาในปัจจุบันถือว่ามีอิทธิพลอย่างมากต่อผู้บริโภคว่าจะได้รับประโยชน์จากโฆษณาได้อย่างแท้จริงหรือไม่นั้นขึ้นอยู่กับผู้ดำเนินธุรกิจเป็นสำคัญ หากธุรกิจทำการโฆษณาสรรพคุณสินค้าเกินจริง (หลอกลวงผู้บริโภค) เพื่อหวังกระตุ้นยอดขาย ถือเป็นการดำเนินธุรกิจที่ไม่มีความรับผิดชอบและยังมีส่วนสำคัญในการปลูกฝังให้ผู้บริโภคซื้อสินค้าด้วยการพิจารณาคุณค่าเทียม ก่อให้เกิดวัฒนธรรมบริโภคนิยมขึ้นในสังคม และนั่นย่อมมีนัยยะถึงการผลิตที่มากขึ้น ซึ่งเท่ากับว่า เกิดการทำลายมากขึ้นด้วย ดังนั้นธุรกิจจึงควรใช้วาจาไม่ว่าจะอยู่ในรูปของการโฆษณา ประชาสัมพันธ์ แม้กระทั่งข้อมูลบนฉลากสินค้า ต้องเป็นไปด้วยความถูกต้องตามความเป็นจริง เพื่อมีส่วนในการจรรโลงสังคมให้ผู้บริโภคได้พิจารณาถึงคุณค่าที่แท้จริงในสินค้า รวมไปถึงพิจารณาถึงความจำเป็นและเกิดประโยชน์ต่อคุณภาพชีวิต เมื่อนั้นการผลิตสินค้าฟุ่มเฟือย ไม่เป็นประโยชน์และไม่จำเป็นต่อการดำรงชีวิตก็จะลดลง การผลิตซึ่งเท่ากับการทำลายก็จะลดน้อยลง การเบียดเบียนทรัพยากรในการผลิตทั้งแรงงาน ทุนทางสังคมและธรรมชาติย่อมลดลงตามไปด้วย

เหล่านี้คือตัวอย่างการให้ของธุรกิจที่พึงกระทำที่แสดงความรับผิดชอบต่อสังคม ซึ่งการให้นี้อาจมาจากทรัพยากรภายในองค์กรเอง (เช่น กำไร สินค้าและบริการ) หรือมาจาก

ภายนอกองค์กร (เช่น เงินส่วนหนึ่งจากยอดขาย) ก็ได้ ไม่ว่าจะเป็นรูปแบบใดก็ตามถือได้ว่าเป็นการเกื้อกูลเกื้อกันของระบบความสัมพันธ์ในสังคมที่ดี และเป็นการช่วยลดความเห็นแก่ประโยชน์ส่วนตนที่มุ่งเน้นแต่การแสวงหากำไรสูงสุดเพียงประการเดียว แม้ว่าการให้นี้จะทำให้กำไรลดลงเป็นกำไรแบบพอเหมาะให้แก่ธุรกิจ (ธุรกิจบนทางสายกลาง) แต่เกิดประโยชน์แก่สังคมส่วนรวมมากกว่า กล่าวคือ เกิดประโยชน์ทั้งสองฝ่ายทั้งด้านกายภาพ คือ การแบ่งปันความมั่งคั่งกระจายสู่สังคม และช่วยลดความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจ ยกระดับความเป็นอยู่ที่ดีขึ้นโดยรวม และด้านจิตใจ คือ ผู้รับมีความสุข ผู้ให้ก็มีความสุขที่เกิดจากการพัฒนาจิตและปัญญาสู่ความเป็นอิสระในวัตถุมากขึ้น อีกทั้งเป็นการปลูกฝังให้เป็นคนรักการให้ เสียสละ และมีความเมตตากรุณาให้เกิดขึ้นในตน

ศีล เป็นการประพฤติทางกายและวาจาให้เป็นปกติเรียบร้อยภายใต้กฎระเบียบข้อบังคับเพื่อให้เกิดความสงบสุขในสังคม การปฏิบัติศีลเอสอาร์เพื่อให้เกิดความสงบเรียบร้อยในองค์กรและสังคมก็คือการรักษาศีลนั่นเอง ซึ่งศีลแบ่งออกเป็น ๒ ระดับ ได้แก่ (๑) การรักษาศีลภายในองค์กร หรือที่เรียกว่า การกำกับดูแลกิจการที่ดี (Good Governance) เป็นการดำเนินงานอย่างมีความรับผิดชอบต่อองค์กรที่มีระบบบริหารจัดการอย่างมีประสิทธิภาพ โปร่งใส ตรวจสอบได้ ส่งผลให้เกิดความสงบเรียบร้อยภายในองค์กร และเป็นการสร้างความเชื่อมั่นต่อผู้ถือหุ้น ผู้ลงทุน และผู้มีส่วนได้ส่วนเสียอื่น ๆ นำไปสู่ความเติบโต มั่นคงและมีเสถียรภาพทางเศรษฐกิจแก่องค์กรอย่างยั่งยืน (๒) การรักษาศีลภายนอกองค์กร ก็คือ การปฏิบัติตามกฎหมายและจรรยาบรรณหรือจริยธรรมทางธุรกิจเพื่อความเป็นปกติสุขและปราศจากการเบียดเบียนทั้งตัวองค์กรเอง สังคมและสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ หรือก็คือผู้มีส่วนได้ส่วนเสียทั้งหมด

หากพิจารณาซีเอสอาร์ด้านกายโดยเหมารวมนี้จะสามารถแสดงออกมาในรูปของความรับผิดชอบต่อผู้มีส่วนได้ส่วนเสียต่าง ๆ ดังนี้

- ความรับผิดชอบต่อสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติและคนทั่วไปในสังคม เช่น ให้เงิน/ความช่วยเหลือในโครงการต่าง ๆ เพื่อสิ่งแวดล้อมที่ดีและการเรียนรู้ที่จะอยู่ร่วมกันให้เป็นปกติสุข

- ความรับผิดชอบต่อลูกค้า เช่น ธุรกิจมุ่งผลิตสินค้าที่มีคุณภาพดี คำนึงถึงความปลอดภัยในการใช้สินค้า และธรรมาจริยธรรมซึ่งไม่เป็นการเอาเปรียบผู้บริโภค ผลิตแต่สินค้าที่ดีต่อคุณภาพชีวิต ไม่ทำลายและเป็นโทษต่อสุขภาพ (เช่น เครื่องดื่มแอลกอฮอล์ บุหรี่ สิ่งเสพติด อาวุธ เป็นต้น) ตลอดจนการให้ข้อมูลข่าวสารเกี่ยวกับสินค้าตามความเป็นจริง ไม่บิดเบือน ปิดบัง หรือให้ข้อมูลเท็จทั้งในแง่ประชาสัมพันธ์และโฆษณา เพื่อเป็นประโยชน์แท้จริงในการตัดสินใจเลือกซื้อของลูกค้า ความรับผิดชอบต่อธุรกิจต่อลูกค้าในลักษณะนี้จะมีผลให้ลูกค้าเกิด “การบริโภคที่

ถูกต้อง” (Right Consumption) ^{๘๖} อย่างแท้จริง เพราะการบริโภคที่ถูกต้องเป็นการใช้สินค้าและบริการบำบัดความต้องการของชีวิตโดยตรงเพื่อให้ได้รับความพอใจโดยเกิดคุณภาพชีวิตทั้งกำลังกาย กำลังใจ กำลังความคิดสติปัญญาและความสามารถ ซึ่งถือเป็นการบริโภคแบบทางสายกลาง ก่อให้เกิดคุณค่าแท้จากการบริโภคด้วยปัญญาเพื่อประโยชน์สุขทั้งตนเองและผู้อื่น ทำให้สามารถดำรงชีวิตที่ดำรงถูกต้องยิ่งขึ้นได้ โดยความต้องการคุณภาพชีวิตนี้ทางพระพุทธศาสนาเรียกว่า ฉันทะ (เกิดคุณค่าแท้) เป็นความต้องการที่มีขอบเขตจำกัด ตรงข้ามกับความต้องการสิ่งเสพติด (เกิดคุณค่าเทียม) เป็นความต้องการที่ไม่จำกัด ^{๘๗} โดยอาศัยฉันทะที่นำไปสู่การบริโภคที่ผิด (Wrong Consumption) เป็นการทำลายจุดมุ่งหมายที่แท้จริงในการบริโภคสูญเสียคุณภาพชีวิตและเป็นโทษได้ ดังนั้นการที่ลูกค้าได้รับข้อมูลข่าวสารเกี่ยวกับสินค้าอย่างถูกต้องจากธุรกิจ ไม่ว่าจะอยู่ในรูปการโฆษณา ประชาสัมพันธ์ หรือแม้กระทั่งบนฉลากสินค้า จะทำให้ลูกค้าสามารถใช้ปัญญาเป็นเครื่องตีค่าเพื่อพิจารณาถึงคุณค่าแท้ – คุณค่าเทียมของสินค้า ก่อนการบริโภคได้อย่างถูกต้อง ทั้งนี้เพื่อตอบสนองความต้องการคือได้รับความพอใจโดยมีคุณภาพชีวิตที่ดีงาม เกิดประโยชน์สุขแก่ตนเองและผู้อื่น

วิธีคิดแบบรู้คุณค่าแท้ – คุณค่าเทียมในทางพระพุทธศาสนาเป็นวิธีคิดแบบสักคหรือบรรเทา “ฉันทะ” เป็นขั้นฝึกหัดขัดเกลากิเลสหรือตัดทางไม่ให้กิเลสครอบงำจิตใจแล้วชักจูงพฤติกรรมต่อ ๆ ไป ^{๘๘} ไม่ให้ลูกค้าตกเป็นทาสของวัตถุเพราะเข้าใจว่าความพึงพร้อมของวัตถุทำให้เกิดความสุข แต่ให้รู้จักบริโภคอย่างพอดี เมื่อการบริโภคโดยรวมลดลง (ส่วนหนึ่งจากการลดการบริโภคสินค้าที่ไม่จำเป็นหรือเป็นโทษต่อชีวิต) ก็จะมีผลให้การผลิตโดยรวมลดลง นั่นย่อมหมายถึงการทำลายทรัพยากรต่าง ๆ ที่เป็นปัจจัยการผลิตลดลงไปด้วย ส่งผลให้สังคมโดยรวมพบประโยชน์สุขที่เพิ่มขึ้น Richard Welford เสนอสมการเกี่ยวกับเรื่องนี้อย่างน่าสนใจ คือ ความสุข (Happiness) เท่ากับ ความมั่งคั่ง (Wealth) หารด้วย ความต้องการ (Desire) ^{๘๙} การเพิ่มความสุขในระบบทุนนิยมจะเกิดขึ้นจากความมั่งคั่งทางวัตถุที่เพิ่มขึ้น หากความมั่งคั่งไม่ได้เพิ่มขึ้นหรือคงที่แล้วความสุขจะเพิ่มขึ้นได้อย่างไร พระพุทธศาสนาเสนอว่าให้ลดความต้องการแบบฉันทะลงในขณะที่

^{๘๖} Ven.P.A.Payutto. **Buddhist Economics A Middle Way for the Market Place** [ออนไลน์]. แหล่งที่มา : <http://www.urbandharma.org/pdf/Buddhist-Economics.pdf> [2 May 2012].

^{๘๗} พุทธทาสภิกขุ, **การทำงานคือการปฏิบัติธรรม**, (กรุงเทพมหานคร:ธรรมสภา, ๒๕๑๒), หน้า ๓๑.

^{๘๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยุทธิ์ ปยุตโต), **วิธีคิดตามหลักพุทธธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๔๕), หน้า ๗๔.

^{๘๙} Richard Welford. **Is Buddhism the new CSR?** [ออนไลน์]. แหล่งที่มา : <http://www.pdfio.com/k-293919.html#> [10 June 2012].

ความมั่งคั่งยังคงเท่าเดิมก็จะสามารถเพิ่มความสุขได้ โดยเฉพาะความต้องการในสินค้าที่ไม่จำเป็น เสียดุลยภาพและเป็นโทษต่อชีวิต ด้วยเหตุนี้จึงส่งผลให้ธุรกิจลดการผลิตสินค้าที่ไม่จำเป็นและเพิ่มการผลิตสินค้าที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิตแทน เป็นการลดการเอาเปรียบและทำลายทรัพยากรต่าง ๆ ลงได้ กล่าวอีกนัยหนึ่ง เป็นการผลิตอย่างพอดีโดยเกิดคุณภาพชีวิตแก่สังคมโดยรวมเป็นไปตามวิถีการผลิตแบบทางสายกลาง

- ความรับผิดชอบต่อนักงาน เช่น การกำหนดค่าจ้างและสวัสดิการที่เป็นธรรม การให้ความเป็นธรรมกับพนักงานทุกคนอย่างเท่าเทียมและเสมอภาค การสื่อสารภายในองค์กรอย่างทั่วถึง การเอาใจใส่ในความปลอดภัยและสุขอนามัยของพนักงาน การให้ออกาสพนักงานใช้สิทธิอันพึงมีของพนักงาน เป็นต้น

- ความรับผิดชอบต่อคู่แข่งและคู่ค้าทางธุรกิจ เช่น ธุรกิจควรแข่งขันในทางที่ชอบธรรม^{๕๐} โดยเปลี่ยนจาก “การแข่งขันแบบทำลายล้าง” มาเป็น “การแข่งขันที่มีความร่วมมือ” (Cooperative Competition) และการแบ่งปันในการช่วยเหลือกันในการดำเนินธุรกิจกับคู่แข่งเพื่อนำไปสู่ระบบเศรษฐกิจที่มั่นคง เป็นมิตรที่ดีต่อกัน และเกิดการใช้ทรัพยากรอย่างมีประสิทธิภาพสูงสุด^{๕๑} เช่น ร่วมมือกันในเชิงประชาสัมพันธ์โฆษณาและการทำกิจกรรมเพื่อสังคม แลกเปลี่ยนข้อมูลและประสบการณ์ต่าง ๆ เท่าที่จำเป็นและกระทำได้ เป็นต้น

นอกจากนี้ความรับผิดชอบต่อคู่ค้าทางธุรกิจก็เช่นเดียวกันคือต้องดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจร่วมกันอย่างชอบธรรม ไม่ทุจริต บิดเบือนประเด็นต่าง ๆ เพื่อหวังเอาประโยชน์แก่ตนเอง ทั้งนี้ก็เพื่อให้เกิดความไว้วางใจและความร่วมมือที่ดีต่อกันอย่างเต็มที่โดยมุ่งที่ประโยชน์ส่วนรวมเป็นที่ตั้ง เกิดการสร้างเครือข่ายธุรกิจร่วมกัน ซึ่งการร่วมมือกันจะนำไปสู่ผลลัพธ์ที่มีคุณค่ามากกว่า การที่แต่ละองค์กรจะทำงานอย่างโดดเดี่ยว เพราะเกิดการแลกเปลี่ยนประสบการณ์ที่ผ่านมาทั้งผลสำเร็จและข้อผิดพลาดที่แต่ละองค์กรได้รับ เมื่อมีการแลกเปลี่ยนกันแล้วนำมาปรับปรุง ผลลัพธ์ย่อมดีกว่าการทำงานขององค์กรเดียวเพียงลำพัง^{๕๒} ที่เห็นได้ชัดเจนในปัจจุบันคือการรวมตัวกันของธุรกิจต่าง ๆ ออกมาในรูปของสมาคมการค้า สมาคมธุรกิจ หรือแม้กระทั่งระดับประเทศ เช่น กลุ่ม

^{๕๐} Subhavadee Numkanisorn, “Business and Buddhist Ethics”, *The Chulalongkorn Journal of Buddhist Studies*, Vol.1 No.1 (Jan-June 2002) : 64.

^{๕๑} อภิรัช พันธ์เสน, *พุทธเศรษฐศาสตร์: วิวัฒนาการ ทฤษฎี และการประยุกต์กับเศรษฐศาสตร์สาขาต่าง ๆ*, หน้า ๖๘๖.

^{๕๒} Donald Kuratko and Richard Hodgetts, *Entrepreneurship A contemporary approach*, 5th Edition, (Mason : South-Western, 2001), p.110.

ประเทศ OECD กลุ่มการค้า AEC เป็นต้น ที่ต่างให้ความร่วมมือกัน แลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสาร สินค้า และบริการต่าง ๆ ระหว่างประเทศในกลุ่มเพื่อเพิ่มประสิทธิภาพในการดำเนินธุรกิจมากขึ้น

๒) ซีเอสอาร์ด้านจิตใจหรือระดับก้าวหน้า เป็นการปฏิบัติซีเอสอาร์ด้วยความสมัครใจ มีจิตสำนึกในเรื่องความรับผิดชอบต่อสังคม โดยไม่ได้รับการเรียกร้องจากสังคมหรือถูกบีบบังคับจากปัจจัยภายนอกแต่อย่างใด แต่เป็นไปเพื่อมุ่งประโยชน์ของสังคมเป็นหลัก การปลูกฝังจิตสำนึกให้มีคุณธรรมต่าง ๆ เช่น มีเมตตากรุณาต่อผู้อื่น เป็นต้น สามารถทำได้โดยการฝึกอบรมด้านภาวนา หรือก็คือ การพัฒนาสมาธิและปัญญาของผู้ที่ดำเนินธุรกิจและผู้ที่เกี่ยวข้อง ด้วยวิธีการต่าง ๆ เช่น การให้ผู้บริหารและพนักงานได้เข้าฝึกอบรม (Training) อยู่ในรูปของการสัมมนา ประชุม ฟังบรรยาย ศึกษาดูงาน เป็นต้น ทั้งจากองค์กรเองหรือหน่วยงานที่จัดตั้งขึ้นเพื่อสนับสนุนส่งเสริมแนวคิดซีเอสอาร์ เช่น สถาบันไทยพัฒน์ สถาบันธุรกิจเพื่อสังคม (CSRI) โดยตลาดหลักทรัพย์แห่งประเทศไทย ศูนย์ส่งเสริมธุรกิจเพื่อสังคมโดยกระทรวงการพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์ เป็นต้น ทั้งนี้เพื่อเป็นการพัฒนาแนวความคิดและการปฏิบัติงานที่ถูกต้องและเป็นไปตามแนวคิดซีเอสอาร์ เนื่องจากการได้รับรู้เข้าใจแนวคิดดังกล่าวอย่างถูกต้องชัดเจนแล้วย่อมจะทำให้การดำเนินงานมีความรับผิดชอบต่อสังคมอย่างแท้จริง นั่นคือเปลี่ยนจากความรู้หรือปัญหาที่ได้จากการฟัง การเห็น การคิดพิจารณา และการลงมือฝึกปฏิบัติ ไปสู่การปฏิบัติจริงที่ได้ผลดี ซึ่งการฝึกอบรมดังกล่าวจะช่วยพัฒนาจิตใจให้มีคุณภาพและสมรรถภาพที่ดี คือ มีเมตตากรุณา มีจิตสำนึกที่ดีต่อสังคม เข้มแข็ง มั่นคง เพียรพยายาม มีสติในการทำงานให้มีความรับผิดชอบต่อสังคม ตลอดจนพัฒนาปัญญาให้รู้สภาวะของสังคมตามความเป็นจริงว่าโลกและสรรพสิ่งล้วนอิงอาศัยซึ่งกันและกัน ความสงบของคนคนหนึ่งจะส่งผลถึงคนอีกคนหนึ่งเสมอไป ความรุนแรงในใจของคนคนหนึ่งก็จะส่งผลถึงคนอีกคนหนึ่งเสมอไป^{๕๓} เช่นเดียวกับธุรกิจและสังคมที่ต่างพึ่งพาอาศัยกัน ธุรกิจจึงต้องมีความรับผิดชอบต่อสังคมในการดำเนินธุรกิจในทุกขั้นตอน ตั้งแต่การคิดวางแผนนโยบายธุรกิจจนออกสู่การดำเนินงานตลอดกระบวนการ เช่น ธุรกิจควรผลิตสินค้าและบริการที่เป็นมิตรต่อสิ่งแวดล้อม โดยคิดค้นนวัตกรรมใหม่ ๆ ที่เป็นมิตรต่อสิ่งแวดล้อม ไม่ทำลายระบบนิเวศวิทยา ซึ่งถือว่า เป็นความรับผิดชอบต่อสังคมขององค์กรธุรกิจที่ต้องคำนึงหา^{๕๔} การเปลี่ยนระบบการใช้พลังงานมาเป็นแบบประหยัดพลังงาน เป็นต้น

^{๕๓} ว.วชิรเมธี, อหิงสา มรรคาสู่สันติภาพ, (ม.ป.ท., ๒๕๕๕), หน้า ๔.

^{๕๔} วิทยา ชีวรุโณทัย, CSR Mission Possible การกิจ CSR องค์กรธุรกิจไทย, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แบรนดเอนิจส์, ๒๕๕๔), หน้า ๖๕.

นอกจากการฝึกอบรมดังกล่าวเป็นการพัฒนาความรู้ในการดำเนินธุรกิจอย่างมีความรับผิดชอบแล้ว ยังเป็นการพัฒนาความรู้ในทางธรรมด้วย อุปมาเหมือนบุคคลสองตา^{๕๕} ที่ทำให้ธุรกิจเป็นองค์กรที่มีทั้ง “ความเก่ง” และ “ความดี” เพราะปัญญาทางโลกทำให้ประสบความสำเร็จและปัญญาทางธรรมทำให้เข้าใจความเชื่อมโยงในระบบความสัมพันธ์ของสังคมและสิ่งแวดล้อมอย่างถูกต้อง (อิทัปปัจจยตา) ซึ่งจะนำไปสู่ความกรุณา^{๕๖} คือคิดสงสารต้องการช่วยเหลือและทำประโยชน์เพื่อผู้มีส่วนได้ส่วนเสียทั้งหมด ที่หมายรวมถึงมนุษย์ สัตว์ ทรัพยากรทางธรรมชาติ ตลอดจนทรัพยากรและคนรุ่นต่อ ๆ ไปที่จะเกิดขึ้นมาภายหลัง^{๕๗} ดังนั้นจิตและปัญญาที่ได้รับการพัฒนาแล้วจะเป็นฐานนำไปสู่การดำเนินงานที่มีความรับผิดชอบต่อสังคมได้ในที่สุด

ปัจจุบันผู้บริหารขององค์กรหลายแห่งเริ่มหันมาให้ความสำคัญกับการฝึกอบรมพัฒนาบุคลากรอีกรูปแบบหนึ่ง นั่นคือ การฝึกอบรมธรรมะในรูปแบบต่าง ๆ เช่น การฝึกอบรมกรรมฐาน การฟังพระธรรมเทศนาจากพระสงฆ์ เป็นต้น ทั้งนี้เพื่อพัฒนาบุคลากรแบบองค์รวมทั้งสมาธิและปัญญา ซึ่งมีผลต่อประสิทธิภาพในการทำงานเป็นอย่างมาก ยกตัวอย่างกรณีของ ผู้บริหารกลุ่มบริษัท อังกฤษตรางู (ตระกูลว่องวานิช) ได้ให้โอกาสพนักงานเข้าฝึกอบรมด้านธรรมะเป็นประจำ โดย ดร.บุญยง ว่องวานิช ตัดสินใจสร้างธรรมสถานเพื่อใช้เป็นที่พักปฏิบัติธรรมและกิจกรรมทางศาสนาของพนักงานทุกบริษัทในเครือ เช่น การฝึกสมาธิ เจริญสติ บรรยายธรรม ทำบุญใส่บาตร จัดงานบุญในวันพระและวันสำคัญทางศาสนา เป็นต้น กิจกรรมเหล่านี้เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องโดยไม่ได้บังคับพนักงาน เพียงแต่เป็นการเชิญชวนโดยมีผู้บริหารแต่ละฝ่ายเข้าร่วมเพื่อเป็นตัวอย่างแก่พนักงาน^{๕๘} นอกจากนี้ยังบรรจุกิจกรรมฝึกสมาธิเป็นหนึ่งในหลักสูตรปฏิบัติของฝ่ายบริหารบุคคล พร้อมทั้งมีตัวชี้วัดถึงผลงานหลังจากได้เข้าปฏิบัติธรรมด้วย โดยมีพนักงาน ๓๐๐ คนหมุนเวียนเข้าร่วมปฏิบัติธรรมดังกล่าว ซึ่งคุณอนุรุท ว่องวานิชกล่าวยืนยันถึงผลของกิจกรรมนี้ว่า “เมื่อคนมีสติ

^{๕๕} อัง.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๒๕/๑๙๕.

^{๕๖} พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), ปัญญาต้องคู่กับกรุณา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๒๘.

^{๕๗} Gabor Kovacs, “The Buddhist Solution for the Deficiencies of Corporate Social Responsibility (CSR)”, **Buddhist Virtues in Socio-Economic Development**, ed. by Mahachulalongkornrajavidyalaya University, (Bangkok : Thairaiwanprinting, part, 2011) : 96.

^{๕๘} ข.ธรรมรักษ์ และ อมตะ เทพรักษา, พระพุทธเจ้าสอน “มหาเศรษฐี” รู้และลงมือทำ, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท พิมพ์ดีการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๗๒ – ๗๓.

และสมาธิ นำมาซึ่ง Efficiency + Productivity ที่วัดผลได้จริงในการปฏิบัติงาน”^{๕๕} สอดคล้องกับผลงานวิจัยต่าง ๆ สรุปได้ว่า การปฏิบัติสมาธิมีผลต่อการพัฒนาระดับคุณธรรมและจริยธรรมโดยสามารถสนับสนุนให้ผู้ปฏิบัติสมาธิเป็นสมาชิกของสังคมที่มีคุณภาพมากขึ้น และสามารถเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมเพื่อการพัฒนาคุณภาพชีวิตที่ดีได้^{๕๖} และงานวิจัยของ ศาคร สุขศรีวงศ์ ที่พบว่า การปฏิบัติสมาธิสามารถพัฒนาพฤติกรรมการแสดงความรับผิดชอบต่อสังคมให้เพิ่มขึ้นได้^{๕๗}

อาจกล่าวได้ว่า ความรับผิดชอบต่อสังคมขององค์กรธุรกิจขั้นพื้นฐานคือการปฏิบัติตามข้อกำหนดอย่างเคร่งครัด ธุรกิจไม่ควรหยุดที่ความรับผิดชอบต่อขั้นนี้ แต่ควรพัฒนาสู่ระดับขั้นความรับผิดชอบต่อสังคมที่สูงยิ่ง ๆ ขึ้นไปจนถึงขั้นความสมัครใจ เพื่อให้การปฏิบัติซีเอสอาร์สมบูรณ์อย่างแท้จริง หรือที่เรียกว่า ซีเอสอาร์แท้ ที่สมดุลทั้งทางด้านกายและจิตใจ เมื่อพัฒนาจนมีจิตสำนึกหรือความสมัครใจแล้ว การปฏิบัติซีเอสอาร์ในรูปของทาน ศีล และภาวนาในรอบต่อ ๆ ไปก็จะยังมีความสมบูรณ์และชัดเจนยิ่ง ๆ ขึ้นไป

ท้ายที่สุดนี้จะขอนำเสนอตัวอย่างองค์กรธุรกิจในการปฏิบัติซีเอสอาร์เพื่อให้เห็นภาพชัดเจนยิ่งขึ้น ซึ่งจะแบ่งเป็นประเด็นซีเอสอาร์ด้านกายและด้านจิตใจ ในที่นี้จะขอยกกรณีศึกษาของบริษัท ปูนซิเมนต์ไทย จำกัด (มหาชน) และ เครือซิเมนต์ไทย (SCG) ซึ่งโครงการซีเอสอาร์ที่ SCG มีรายละเอียดโดยย่อ^{๕๘} ดังนี้

ซีเอสอาร์ด้านกาย เช่น

๑) นโยบายและแนวปฏิบัติตามหลักบรรษัทภิบาล (การกำกับดูแลกิจการที่ดี) เช่น สิทธิของผู้ถือหุ้น ความเท่าเทียมกันของผู้ถือหุ้น การเปิดเผยข้อมูลและความโปร่งใสโดยยึดถือปฏิบัติตามกฎหมาย กฎเกณฑ์ ข้อบังคับต่าง ๆ ของ ก.ล.ต. ตลาดหลักทรัพย์ ฯ และหน่วยงานอื่นของรัฐอย่างเคร่งครัด เป็นต้น

^{๕๕} กรุงเทพธุรกิจออนไลน์. ‘ธรรม’ ฝ่าวิกฤตอังกฤษตราง. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา : http://www.bangkokbiznews.com/home/detail/business/100_CEO/20091002/79099/‘ธรรม’-ฝ่าวิกฤตอังกฤษตราง.html [๒๑ พฤศจิกายน ๒๕๕๕].

^{๕๖} ศาคร สุขศรีวงศ์, “การพัฒนาพฤติกรรมการแสดงความรับผิดชอบต่อสังคมด้วยการปฏิบัติสมาธิ”, *จุฬาลงกรณ์วารสาร*, ปีที่ ๒๑ ฉบับที่ ๘๑ (ต.ค.-ธ.ค. ๒๕๕๑) : ๗.

^{๕๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔.

^{๕๘} SCG. การพัฒนาอย่างยั่งยืน. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา : http://www.siamcement.com/th/05_sustainability_development/INDEX-1.html [๒๑ พฤศจิกายน ๒๕๕๕]

๒) การดำเนินธุรกิจและกระบวนการผลิต โดยมีเป้าหมายสูงสุดของการดำเนินธุรกิจ คือ สร้างคุณค่าให้แก่ลูกค้า พนักงาน และผู้มีส่วนเกี่ยวข้องทุกฝ่ายอย่างสมดุล โดยมีผลกำไรเป็นเสมือนทางผ่านไปสู่ประโยชน์สุขร่วมกันของทุกฝ่ายในการที่จะเติบโตอย่างยั่งยืนไปพร้อมกัน เช่น

- การรักษาความเป็นเลิศในการดำเนินงานที่มุ่งเน้นกลยุทธ์เพื่อเสริมจุดแข็งในการเป็นผู้นำด้านคุณภาพและการบริหารต้นทุนโดยใช้เทคโนโลยีใหม่ ๆ เพื่อเพิ่มประสิทธิภาพและการพัฒนากระบวนการทำงาน การควบคุมกระบวนการผลิตให้มีประสิทธิภาพสูงสุด รวมทั้งปรับกลยุทธ์การดำเนินธุรกิจด้วยความรอบคอบอย่างเหมาะสม

- กระบวนการผลิตที่เป็นมิตรต่อสิ่งแวดล้อม โดยเลือกใช้เทคโนโลยีในการผลิตที่ดีที่สุด และเป็นมิตรต่อสิ่งแวดล้อม ประกอบหลักการ ๓R (Reduce, Reuse/Recycle และ Replenish) เพื่อให้เกิดการใช้ทรัพยากรและพลังงานอย่างมีประสิทธิภาพสูงสุด และลดการก่อให้เกิดของเสียและมลพิษ

- การสนับสนุนเศรษฐกิจชุมชนโดยมีนโยบายว่าจ้างคนในชุมชนซึ่งอยู่ในพื้นที่ที่ตั้งโรงงานเป็นพนักงาน ผู้รับเหมา และร่วมสนับสนุนชุมชนให้มีรายได้เพิ่มขึ้นโดยใช้ผลิตภัณฑ์ที่ชุมชนผลิต นอกจากนี้ยังช่วยส่งเสริมอาชีพของชุมชนให้มีความแข็งแกร่งด้วยการให้ความรู้ในการจัดทำผลิตภัณฑ์ท้องถิ่นให้มีคุณค่าเพิ่มมากขึ้น และนำไปสู่การรวมกลุ่มกันในรูปแบบของชมรมสหกรณ์หมู่บ้าน ซึ่งเป็นการสร้างรายได้ให้แก่ชุมชนอย่างยั่งยืน

๓) การพัฒนาเยาวชนและสังคม เช่น โครงการ Thailand Rescue Robot Championship (จัดการแข่งขันหุ่นยนต์กู้ภัยชิงชนะเลิศแห่งประเทศไทย) โครงการ SCG Sharing the Dream (มอบทุนการศึกษาให้กับนักเรียน) โครงการมอบทุนสนับสนุนมูลนิธิและองค์กรการกุศลปีละ ๑๐๐ ล้านบาท เพื่อช่วยเหลือและปันโอกาสให้ผู้ด้อยโอกาสในสังคมให้มีชีวิตที่ดีขึ้น โครงการช่วยเหลือผู้ประสบภัยธรรมชาติ เป็นต้น

๔) การเอาใจใส่ดูแลสุขภาพอนามัยและความปลอดภัยในการทำงาน เช่น โครงการประเมินประสิทธิผลการดำเนินงานด้านความปลอดภัย โครงการจัดทำระบบการให้การรับรองความปลอดภัยคู่ธุรกิจ โครงการ Think Safe, Work Safe คิดก่อนทำเราปลอดภัย เป็นต้น

ชีเอสอาร์ด้านจิตใจ เช่น

๑) การสร้างจิตสำนึกด้านสิ่งแวดล้อม โดยมุ่งสร้างจิตสำนึก กระตุ้นพฤติกรรม การอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมตามแนวทาง ๓R ให้กับพนักงาน รวมถึงประชาชนทั่วไป อีกทั้งยังได้ริเริ่มโครงการ "เอสซีจีรักษ์น้ำเพื่ออนาคต" ด้วยการร่วมกับชุมชนสร้างฝายชะลอน้ำแบบผสมผสานตั้งแต่ปี ๒๕๔๖ ก่อให้เกิด "กระบวนการสร้างฝายในใจคน"

๒) พัฒนาบุคลากร โดยมุ่งพัฒนาพนักงานและปลูกฝังวัฒนธรรมการเป็นองค์กรนวัตกรรมโดยการสร้างบรรยากาศ ให้พนักงานทุกระดับคิดนอกกรอบ กล้าแสดงความคิดเห็น เปิดใจรับฟัง ส่งเสริมการเรียนรู้และพัฒนาตนเองอยู่ตลอดเวลา เพื่อส่งเสริมการพัฒนาเปลี่ยนแปลงในทางที่เป็นประโยชน์สำหรับทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้อง ไม่ว่าจะเป็นลูกค้า คู่ค้า ผู้ถือหุ้น ชุมชน รวมทั้งพนักงานเพื่อสนับสนุนการพัฒนาอย่างยั่งยืน

๓) การคิดวิจัยและพัฒนาสินค้าและบริการที่เป็นมิตรต่อสิ่งแวดล้อม (Green Products) ภายใต้ฉลาก "SCG eco value" เพื่อตอบสนองความต้องการของลูกค้าที่ให้ความสำคัญในการเลือกซื้อสินค้าที่ไม่สร้างผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อม

จากกรณีศึกษาของธุรกิจเครือ SCG จะเห็นว่า ธุรกิจได้ปฏิบัติชีเอสอาร์ครบทั้งทางกายและจิตใจ หรือก็คือได้ปฏิบัติชีเอสอาร์ในรูปแบบทั้งทาน ศีล ภาวนา ได้เป็นอย่างดี ถือเป็นหนึ่งองค์กรหลายแห่งที่ควรนำมาเป็นแบบอย่าง ซึ่ง บริษัท ปูนซิเมนต์ไทย จำกัด (มหาชน) (SCG) ได้รับรางวัล CSR Awards มาแล้ว ๔ ปีซ้อน คือ ตั้งแต่ปี ๒๕๕๑-๒๕๕๔^{๑๑๑} ถือเป็นเครื่องยืนยันถึงความสำเร็จในการทำกิจกรรมด้านชีเอสอาร์ได้อย่างแท้จริง

สรุปสาระสำคัญ

แนวคิดชีเอสอาร์ในมุมมองพระพุทธศาสนานั้นมีมาตั้งแต่สมัยพุทธกาลและพัฒนาโดยนักคิดนักวิชาการต่าง ๆ เรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน ได้แก่ หลักอรรถะ ๓ หลักสัมมาอาชีวะ หลักประโยชน์ และหลักเศรษฐกิจแบบมีขนิมิต แนวคิดชีเอสอาร์ในปัจจุบันจึงมีความสอดคล้องหรือมีรากฐานส่วนหนึ่งมาจากคำสอนทางพระพุทธศาสนา

^{๑๑๑} ประชาชาติไลฟ์. ชีเอสอาร์ อะวอร์ด จุดประกายธุรกิจรับผิดชอบต่อสังคม. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา : http://www.prachachat.net/news_detail.php?newsid=1325612085&grpid=&catid=12&subcatid= [๒๒ พ.ย. ๒๕๕๕]

เป้าหมายของธุรกิจทางพระพุทธศาสนา คือ การมองว่ากำไรหรือทรัพย์สินเป็นทางมาแห่งการพัฒนาคุณภาพชีวิตทั้งทางกาย จิตใจ และปัญญา ทรัพย์มิได้มีจุดหมายในตัวเอง ดังนั้นกำไรที่ได้ด้วยความชอบธรรมและมีการเฉลี่ยแบ่งปันสู่สังคมจึงเป็นกำไรแบบพอเหมาะ เพื่อประสานประโยชน์ร่วมกันทุกฝ่ายอย่างสมดุลทั้งองค์กร สังคมและสิ่งแวดล้อม โดยกำไรแบบพอเหมาะที่ดีที่สุดนั้นเกิดจากการดำเนินธุรกิจที่มีความรับผิดชอบต่อสังคมด้วยความสมัครใจ ส่วนการดำเนินธุรกิจทางพระพุทธศาสนามีลักษณะเป็นทางสายกลาง คือ พอดีโดยไม่เกิดคุณภาพชีวิต และไม่เบียดเบียนตนเองและผู้อื่น รวมถึงสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ เมื่อแสวงหากำไรอย่างถูกต้องชอบธรรมแล้ว ให้รู้จักแบ่งปันกำไรบางส่วนไปใช้เพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น อาจอยู่ในรูปของการให้เพื่อสังคม (Philanthropy) นำไปสู่ประโยชน์สุขร่วมกันในสังคม

การดำเนินธุรกิจตามหลักอริยมรรคมีองค์ ๘ ซึ่งเป็นเส้นทางสายกลางสู่การดำเนินธุรกิจที่มีความรับผิดชอบต่อสังคมนั้น หากจะจัดเป็นหมวดหมู่จะได้เป็น ๓ หมวดเรียกว่า ไตรสิกขา ได้แก่ หมวดศีล หมวดสมาธิ และหมวดปัญญา ที่เป็นข้อปฏิบัติฝึกหัดอบรมเพื่อพัฒนากาย วาจา จิตใจและปัญญาอย่างเป็นองค์รวม แต่เพื่อให้เหมาะสมสำหรับการดำเนินชีวิตของคฤหัสถ์หรือผู้ที่ดำเนินธุรกิจ ระบบไตรสิกขาจะถูกผ่อนลงมาเป็นระบบบุญกิริยา ได้แก่ ทาน ศีล ภาวนา ซึ่งมีความสอดคล้องกับการปฏิบัติชีเอสอาร์ กล่าวคือ การปฏิบัติชีเอสอาร์ด้านกาย (ภายนอก) หรือชีเอสอาร์ระดับพื้นฐานจะอยู่ในรูปของการทำทานและรักษาศีล ส่วนการปฏิบัติชีเอสอาร์ด้านจิตใจ (ภายใน) หรือชีเอสอาร์ระดับก้าวหน้าจะอยู่ในรูปของภาวนา กล่าวได้ว่า ธุรกิจไม่ควรหยุดที่ความรับผิดชอบต่อขั้นพื้นฐานคือการปฏิบัติตามกฎหมายอย่างเคร่งครัดเท่านั้น แต่ควรพัฒนาสู่ระดับขั้นความรับผิดชอบต่อสังคมที่สูงยิ่ง ๆ ขึ้นไปจนถึงขั้นความสมัครใจ เพื่อให้การปฏิบัติชีเอสอาร์สมบูรณ์อย่างแท้จริง หรือที่เรียกว่า “ชีเอสอาร์แท้” ที่เกิดสมดุลทั้งทางด้านกายและจิตใจ เมื่อพัฒนาจนมีจิตสำนึกหรือความสมัครใจแล้ว การปฏิบัติชีเอสอาร์ในรูปของทาน ศีล และภาวนา ในรอบต่อ ๆ ไปก็จะยังมีความสมบูรณ์ และเกิดการประสานประโยชน์แก่ผู้มีส่วนได้ส่วนเสียทุกฝ่ายยิ่ง ๆ ขึ้นไป